

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԺԲ. ՏՄԻԹ. 1911

ՅՈՒՆՈՒՄԱՐ—ՓԵՏՏՈՒՄԱՐ

ԹԻԻ 1-2

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Ա.

Եթէ Հայը ասկէջ մէկ երկու դար առաջ ունենար այն աշխարհայիտացքները հանդէպ իր լեզուի եւ գրականութեան զոր ունի այսօր, վաղուց արդէն լեզուն ալ առասպելի կարգ կ'անցնէր ինչպէս անցեր են իր գիտութիւնն ու արուեստները: Բարերազգաբար հին Հայոց համար թի՛ք կար բան մը որ ամենէն աւելի թանկ էր, այն ալ իր հաւատքն էր, որուն հետ անբաժան կապուած էր լեզուն: Հարստութիւն, կեանք ու հայրենիք, ամէն բան գոհեց միմիայն հաւատքը պահելու համար:

Առանց հայրենի լեզուի չէր կարող պահել հաւատքը, որովհետեւ դարաւոր աւանդութիւններով հանդուած էր որ ամենէն առաջ իր լեզուն էր սրբազործուած գրականի մէջ. Աստուած գրախոր Հայաստանի մէջ ստեղծեք էր, Ազաթի հետ հայրենի էր խօսեր, հայրենի միայն կը հասկնար. հետեւեալք ան չէր կարող ուրիշ լեզուով աղօթել, իր սուրբ հաւատքին միակ լեզուն հայրենին էր: Ուստի ուր որ ալ գնաց, ամէն բան իր երբեքին մէջ թողուց, իրեն հետ տարաւ հաւատքը եւ հաւատքով սրբագործուած գրաբնի լեզուն:

Եթէ հաւատքով պահուեցաւ լեզուն, չէր կարող պահուիլ արուեստ եւ գիտութիւն. այս վերջինին համար հարկաւոր էր հայրենիք եւ հարստութիւն, ուստի կամայ թէ ակամայ կործանեք է հայ ճարտարապետութեան եւ գեղարուեստի զմայլելի շէնքը որուն համար տասնեակ դարեր ստանդուեր էր Հայոցն միտքն ու հանճարը նախանձելի բարձրութեան հասցընելու համար. կործանեք է այն օրէն երբ զա-

թականութեամբ քանդուեցաւ. Հայուն օճախը եւ ամայայաւ հայրենի երկիրը:

Բայց բարերազգաբար Հայն իր հոեւը թողեք է կանգուն ու կիսականգուն անթիւ կոթողներ որոնք մեր սպասածէն շատ աւելի մեծ ճշմարտութիւններ կը պատմեն զիրենք կանգնող Ժողովրդի բնաւոր տաղանդին եւ շնորհալի ձիրքերու մասին:

Իմանի դեռ բաւարար չափով չկան գիտական ուսումնասիրութիւններ հայ ճարտարապետութեան մասին եւ առանց այցելութեան կը մնան բազմաթիւ գեղարուեստական յիշատակարաններ, հայրենիքէն եւ հայրենի յիշատակարաններէ հեռու մնացողներու մտքին մէջ միշտ պիտի մնայ համոզումը թէ « Հայերը ինքնուրոյն գեղարուեստ կամ ճարտարապետութիւն չեն ունեցիր »:

Այս համոզման ոչ նուազ ոյժ տուեք են եւրոպական կարգ մը գրականութիւններ, որոնք աննպաստ եզրակացութիւններ ունին հայ ճարտարապետութեան եւ գեղարուեստի մասին: Սակայն պէտք է միանգամ համոզուիլ որ նորագոյն հետազոտութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ վաղուց ստուեր ձգեցին այդ հինցած ու մաշուած գրականութեանց վրայ, որոնք մեծ մասամբ հիւսուած ներքողներ են անժամօթ արուեստի մը շուրջը կամ առ առաւելն կցկոտուր, մակերեւութային հակասական դատողութիւններ: Լուրջ քննութեան եւ քննադատութեան կիստու է հայ ճարտարապետութիւնը եւ ասոր համար ալ հարկաւոր է ձեռնհաս մասնալէտնիրու կողմանէ անձնուրաց գործունէութիւն:

Հայ ճարտարապետութիւնը այնպիսի բազ-

մակողմանի զարգացում ունի, որ անոր առջև է. զարմանալի է՝ որ ստալինի սպառնալուքներն մեջ չլիթվեաւ զերեսը հակասեր են քննող արուեստագէտները Բայց մենք նոյն իսկ այդ հակասութիւններուն մէջ պէտք էր տեսնէինք մեծ ճշմարտութիւն մը, թէ՛ հայ ճարտարապետութիւնը այնքան անաւելորդ եւ նորօրինակ էր եւրոպացի մասնագէտներու համար որոնք մէկ անգամէն չեն կարողացած բմբուկել անոր իսկական յատկութիւնը:

Գիշ մը աւելի յատուկ գնալով պիտի ընեմ որ, մեր երկրային պատգամի պէս հաւատարմութեամբ հնդկականներ, իրենց մակերեսութեային հետազոտութիւններէն զատ ոչ նուազ անբարեխղճութիւններ ունեցած են ամէն բան իրականի համապատասխան ներկայացնելուն մէջ. ոչ անդագրական եւ ոչ ալ չարագրական ճշգրտութիւններ կը տեսնենք անոնց աշխատութիւնը մէջ. կարելի է հաւատալ անոնց մի միայն լուսանկարի գործիքով առնուած պատկերներուն: Նոյն իսկ այնպիսի նկարներ կան հին ուսումնասիրութիւններ հատորներու մէջ որոնք բոլորովին երեւակայական են:

Մէկ կողմանէ քանակով չնչին միւս կողմանէ անհարգաւոր հաւատք տնորու եւ տեղեկութիւններու վրայ, քնական էր որ Հայաստանը չկատարող գիտականին զատուութիւնները ծուռ եզրակացութիւններ պիտի յատուցէրէին եւ մենք ալ արամամբարկքով պիտի նայէինք զեզլի մեր մեծ անցիկը:

Արդ ո՞վ որ չուզեր ինքնուրոյն հայ ճարտարագետութիւն մը գոյութիւն հաւատալ, թող աւելի հաստատ փաստեր գտնէ առանց հիմնական եւրոպական հինցած սխալ ու չլիթ գրականութիւն մը վրայ:

Նախկին քննողներէն ոմանք, որոնք թրււով շատ քիչ են, ունեցեր են իրենց գործին մէջ հատուկապէս ուղիղ տեղեկութիւններ եւ զատուութիւններ, որոնց մէջէն է Տրւպուա (1) Ասոր աշխատութեան մէջ ուշադրութեան արժանի են Գառնիի մէջ Տրւպուաի Թալթի կամ Եսորովիլիւթաի հովանոց ըսուած շէնքին վերակառման ժամանակ եւ Էլմիճանի կաթողիկէին հին ձևեր վրայ ունեցած տեսութիւնը:

Այս գիտականին այցելութիւնը, մասնաւորապէս բարեբաղդութիւն եղած է Գառնիի Տրւպուաի Թալթիին համար, որովհետեւ քանի զեռ աւերակին մէջէն բնկողներ բոլորովին չէին անհետացած, յաջողութեւն է որով չարով կողմին եւ ներկայացնել անոր նախնական կանգուն վիճակը որուն համար մեր պատահալոր Խորենացին սքանչելոյամբ կը պատմէ (2): Բայց այս, ընդհանրապէս հայ ճարտարապե-

տութեան մասին այս գիտնականի տեսութիւնները աւելի անկողիք եւ զբաղան են քան իրո՛ւնէ ետքը եկողներունը:

Թէքսիէ (1), տեղագրական եւ ժամանակագրական հակասութիւններէն զատ, ունի նաեւ պատկերներու անհերքելի սխալներ, սակայն այդ սխալներուն մէջ ան տուեր է ճշմարտութիւն մը որ մեծ նշանակութիւն ունի պատմական հայ ճարտարապետութեան համար:

Մինչեւ Թէքսիէ Տիլիքի եկեղեցիին պայտածեւ աղեղները աւանդը, ընդհանուր կարծիք էր գիտական այլաբանի մէջ թէ պայտածեւ աղեղները արարական ոճին կը պատկանին եւ արարական տեղագրութեան են: Թէքսիէ շատ արագացել կերպով յետաջրկց այդ կարծիքը բացարձակելով որ 10-րդ դարուն մէջ ծագող արարական կարծեւած աղեղներու նախատիպը Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցեր է զեռ Ծոյ գաւառէ, հետեւաբար Հայերն են տուեր այդ ոճը Արարներուն:

Նորադոյն գիտնականներէն Ա. Շուալի միայն է որ խիստ լուրջ կերպով քննած է հայ ճարտարապետութիւնը: Այն միայն աշխատեւ է անոր ծագումն ու ծրարութեւնը գտնել, այլ եւ քաղ եւ քաղ հետեւեր է հայաստանցի ոճին կատարած արշաւանքներուն ղէպի հիւսիս եւ հարաւ, արեւելք եւ արեւմուտք: Միայն ցաւայի է որ այս անգոյ պահան գիտնականն ալ սխալ ժամանակագրութիւններու վրայ հիմնուած հայ ճարտարապետութեան զարգացումը համարեր է ոչ կանոն քան 10-11-րդ դար (2):

Ղերին աստիճան միամտութիւն կ'ըլլար հաւատալ թէ, երբ եւ իցէ ազդ մը կարող էր բոլորովին կղզիացած վիճակի մէջ ինքնուրոյն կերպով զարգանալ, գիտութիւն եւ արուեստներ մշակել առանց արտաքին փոխառութիւններու: Բաղաբարկութեան պատմութիւնը կը սորվեցնէ թէ ի սկզբանէ անոր գիտութիւն եւ արուեստներ անդադար կը ճանապարհորդէին երկրագնդի ամէն կողմը վաճառ-

րոյն Կառնոյ, գոր ունաւաւ եւ կոլիսոյն յիմոֆ, Էրկապոս եւ կապադոկոսներու, յորում շինալ եւ ունեւ նովանոյ, մանաթաւոֆ, մանգլիի դոստամոֆ, բարձր բանդալա, ի նմար Ուո իւրոյ Խոսրովիլիոյ եւ գրեալ ի նմա գլխաւակ նկարեցալ գրով:

(1) Texier. — L'Arménie, La Perse et La Mésopotamie. Paris, 1840.

(2) A. Choisy. — Histoire de l'architecture, Tome II, Page 58-59:

Հայաստանը որ Պարսից եւ Յունաց մէջ մեծօրինակն պահեալմմուր դուս մի կը ներկայացնէր, արուեստն անգործիւ նմար նարկաւոր եղած իսպաղաքիւնը աս ու

(1) Dubois de Monperreux. Voyage autour de Caucase, 1883:

(2) Մոլլ. Խոնկացի. — Տիլիքի 1881. Գլխի Բ. Էրև 266: Ձաւու ժամանակաւ կատարէ Տրւպուաի վիճակն ան-

առաջնությունը թիւններու. եւ դադարեցան թիւններու. միջոցաւ:

Յունական ճարտարապետութիւնը, որ կարելի է ընել համախառնային ճարտարապետութիւնը թաղուհին էր, որուն անմիջական թուարկութեան տակ կը գտնուէր առիւտին տարածան եւ բոլորական ճարտարապետութիւնը, իր նախնական խմբեր ստացան է նշանակական եւ Ատրաքսոսիական ճարտարապետութիւններէն: Սակայն այս պարագան միշտ բնաւ իրաւունք չի տար արեւմտեան թուարկութեանը. որովհետեւ զի պիտի յառնական մեծ արտաւար իր մէջ օտար փոխառութիւններ ունենալուն համար, ինչպէս թուարկութեան տակ յարգանքի կ'արժանանայ յոյս ժողովուրդը որ դիտար իր մէջ օտար փոխառութեանը քաղաքակրթութիւններէն օգտուել, եւ իր նախնական փոխառութիւնները այնպիսի կառարկաւորութեան թիւն հասցընէ՝ որուն վրայ անցնալը հիմնադրէ յետոյ դեռ ապագան ալ պիտի հիմնայ միշտ:

Արդ իմէ յունականի նման տիկնաւորալ դարձած ճարտարապետութիւն մը առանց արտաքին օժանդակութեան չէ կազմակերպուել, ինչպէս արեւմտեան Հայերը, որոնք չուզէին ինչ չըմանալի մէջ փակուած՝ եւ մնալ զերեւել չըմանալով զարգացած մեծ ազդերէն, զիմիս են իրենց երկրէն դուրս հեռու կամ մօտ դարպազող արտաւարներու օգնութեան:

Այս պարագան անհամեմատ աւելի պատիւ կը բերէ իրենց, մանաւանդ երբ կը տեսնուի որ, առանց պարզ ընդօրինակելու ըլլալու ձեւափոխելու եւ ձուլելու են սեփական ոճին մէջ այնպէս որ դժուար է զանազանել ընդհանրութիւնը:

ունցաւ, Բագրատունիներու վրայ Պաղատի խալիֆան եւ նոյնատեղեան ռուսիկ Էլիսէ 11-րդ դարուն: 12-րդ դարու կեսին արդէն օրհասական վիճակի հասած էր (ժամանակագրական սխալ է այսպէս հնդիմակից ցոյց տալ բուսականը. մինչեւ 14-րդ դար աւելցնալ հայ բաժնաւարականութիւնը միմիայնով. հիւսս է որ 12-րդ դարուն ինկալ, սակայն 13-րդ վերջը հար վերածնունդով ծաղկեցաւ) այս կարգ զարմին մէջ նորոգեցալ փոքր շէնքերիցներով ծածկուեցաւ Երկիր սակալի կասաբալ շէնքերեան (ինչպէս պիտի տեսնենք յոյսաւոր բերքով մէջ՝ ամենակերպին հայ բաժնաւարականութեան, յետոյ վերածնունդով յիւսսականները օգտուած է երբոր ցոյցին հիւսսայն Բագրատունիներէն զատ, բէն հնդիմակից ծանօթ են էշմալմանի, Յիւսսի եւ Օճակի կիկիցիները ու զիւր ամենց աւելի կանալ կայսրականը, բայց հաւանականաբար իր ձեւի օտ յայտն օրհակութիւններ չունենալուն համար՝ իմինքն բացալի եւեւայինքն համարելով հայ արտաւար իմնութեան կազմակերպութեան սկիզբը 13-րդ դարը համարած է):

օտար ոճերը մէկ նայուածքով, ուստի մեզ կը մնայ հայկական ճարտարապետութեան արժանաւորութիւնը տալ ընդհանուր ազգայն ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ:

Ըստ ամենայնի գեղարարական կառուելութեանը կանոնները բազմաթիւ յիշատակարաններ եւ վերջին տարիներու մէջ կատարուած բարեկարգ հետազոտութեանը առաւ նպատակաւոր եղբայրութիւններ, յիշելին կ'օգտուեցան ինչ հին Հայեր ինքնուրոյն ճարտարապետական արտաւար մը զարգացման մէջ եւ չեն մնացած ժամանակակից ազդերէ:

Իսկ ինչ ոճով հին եւ նայ ճարտարապետութեան ծագումը, այն յայտնի չէ. եւ պիտի ըսեմ որ այնպիսի հին է որպէս ինքը նայ ազգայն Որովհետեւ անկարելի է որ տառնակ դարերու առաջ ինքնուրոյն կազմակերպութիւն, տնական դիւր, եւ միջոցային քաղաքականութեան ինչպէս մէջ կարեւոր դեր ունեցող ազգ մը նման հոս նմար իր սեփական ճարտար, ապրիւտ, պայմանները ու իր ընդհանրութեան միջոցային յարաբերութեան եւ փառասիրական ձգտումները:

Գոնէ նախաբրտանէական շրջանի վերջին դարերու մասին նայ եւ օտար պատմագիրներու վկայութիւնները չեն պիտի Հայերու. փառասիրութեան եւ աշխարհայնութեան մասին, որոնցմէ տմանք ինչպէս իրենց մեղադրանք արձանագրուած են զանազան նկատմաններով, այնու ամենայնիւ ճշմարտութիւններ ըլլալուն կապած չեղանք, Հայուն թշնամիներէն մէկը ինչ իր աշխարհագրական տնական գրքերէն էր որուն պատճառաւ իրարու վրայ արշաւող մեծ ազդերու ոտքին տակ կոխկրտուել է, միւս թշնամին ալ եղած է հարուստ, փառասիր ու փառքով կեանքը որ, յաճախ գրացի բարբարոս ազդերու նախանձն ու աւարի խորթակն է գրգռած եւ այս պատճառով ալ Հայաստանը անընդհատ արեւմտ ժողի մէջ է լուրջացած: Ուստի բնական էր որ այսքան քաղաքական փոթորիկներու ետեւից Երկիր մը մէջ չպիտի պատահէին խոր հնութեան դրոշմը կրող յիշատակարաններ:

Հայաստանը. շատ պատճառներ կան որ բերտանէ թիւնն ալ ոչ նուազ ազդեցութիւնները է նախնին հեթանոսական յիշատակարաններու, որովհետեւ քրիստոնէական ըսկըրիական շրջանին մէջ հեթանոսական յիշատակարաններ իմէ բոլորովին չեն քանդուել, այնու ամենայնիւ անհասկելի դատարար. չափ աշխարհաւոր են նորագոյն պատմութեանը պատճառներու համար:

Արարտական նախնային մէջ բազմաթիւ են հեթանոսական հնութիւններու մնացորդներ, բայց դեռ չեն ուսումնասիրուած թէ ինչ ժամանակի կը պատկանին անոնք. չենք բերու եւ

բերդերու մնացորդներէ զատ, հեթանոսական խորհրդաւոր քանդակներ եւ բնիկազարդ միջաւարելի եւ տեսնել:

Ժամանակազրապէս ապացուցուած հեթանոսական հնութիւն եւ Գառնիի Տրդատայ Թախթանուանութեամբ, որի որ ըստ երեւոյթի տեղի մեհանքի մը կը նմանի քան թախթի կամ հոգիանոցի: Եթէ ճիշտ այդ շէնքն է որ Մովսէս խորհանցին կը վերագրէ Տրդատի, պէտք է որ շինուած ըլլայ Յիշ դարու մէջ երբ դեռ Տըրդատ չէր ընդունած քրիստոնէութիւնը:

Քրիստոնէական շինութիւններու մէջ առ այժմ ամենահինը ընդունուած են Էջմիածնի կաթողիկէն, Տիկորի եւ ուրիշ շէնք ու կիսաւեր տաճարներ՝ որոնք կանգնուած են Յիշ դարուն:

Ինչ որ հասեր են մեզի Յիշ դարէն մինչեւ Տիշ դարու յիշատակարաններէն, ճարտարապետական եւ շինարարական տեսակէտով այնպիսի կատարելագործուած վիճակ մը ունին, որ պատեհտի երկար դարեր աճողնաւտ մշակուած միայն կարող էին այդ աստիճանին հասնիլ:

Ինչպէս ամէն ազգ, նոյնպէս ալ Հայեր իրենց գեղարուեստական տեսչերուն զոհացում տալու համար երբեք չեն վարաներ օտարներէ գեղեցիկ նմոյշներ փոխ առնել եւ պատուաստել իրենց սեփական ոճին վրայ, նաեւ երբեմն չբաւականանալով մօտակալ գեղարուեստական երկիւնքներու ոճերով, նորութիւն եւ գեղեցկութիւն փնտռելու համար հասեր են մինչեւ հնդկական եւ ասորիկեան թիւրապղինքներ:

Թէ ինչ օտար ազդեցութիւններ կան հայ ճարտարապետութեան մէջ եւ ինչ չափերով, այդ մասին խօսելէ առաջ, հարկ է փորձիկ ծառայութիւն մը ընդհանուր ճարտարապետական արուեստի քանի մը գլխաւոր ստորաբաժանումներուն վրայ:

Ճարտարապետական արուեստը իր ծագում առած օրէն ենթարկուել է չորս գլխաւոր ստորաբաժանումներու:

1. Շինարարական ոճ, որուն մէջ գլխաւոր դեր ունեցած են միջնաւայրի կլիման, եւ շինուածանիւթերու յատուկ երկրի բնական արտաբերութիւնները:

2. Գեղարուեստական կամ զարդարեցնելու ոճ, որոնք ամէն տեղ տարբեր ձևով զարգացան, բնիկ ժողովրդի մասաւոր զարգացման, միջնաւայրի ներշնչող յատկութեան եւ քանի մը շինուածանիւթերու նպաստաւոր ընդունակութեան համեմատ:

3. Կրօնական ոճ, որ յատուկ է ամեն տեսակ կրօններու առունով կանգնուած տաճարներու ներքին եւ արտաքին բաժանումներուն Այս ոճին գլխաւոր ղեկավարները եղած են ծէսերը եւ կղերականներու քմահաճութիւնը. ճարտարապետին բաժիրը եղած է պահանջուած մասերու վրայ կրօնի պաշտօնէին ցոյց տուած

պարտաւորիչ յարամաւորէններուն պատշաճ ներդաշնակութեամբ զոստաւորումը:

4. Քաղաքային եւ ճնշեցական ոճ, որոնք կը վերաբերին հանրային շինութիւններուն, ընտանեկան բնակարաններուն եւ ուրիշ զանազան տեսակ տնտեսական պէտքերու յատուկ ներքին բաժանումներուն. ասոնք ամէն երկրի մէջ տարբեր ձև եւ զարուարութիւններ ստացան տեղական առանձնայատուկ պահանջներու եւ սովորութիւններու համաձայն:

Ասոնցմէ դուրս թերեւս առանձին ճիւղ մը համարուի զինտուրակի ոճը որ յատուկ է բերդեր եւ մարտկոցներ կանգնելու: Հայոց մէջ շատ հետաքրքրական կողմեր ունի այս ոճը, քայց ոչ մէկ մասնազէտ մինչեւ յատուկ շահարգուած առնոց ուսումնասիրութիւնով:

Այսմ համարաժամանակներն են որ երբեմն հաւաքարար երբեմն ալ անոնցմէ մէկը կամ երկուսը փոխանցուել են մօտ կամ հեռու ճարտարապետական արուեստներէն:

Սիյմ համարապիկ քննելք թէ ինչ աստիճան ինքնուրոյնութեամբ մշակել են Հայերը ճարտարապետական արուեստը եւ ինչ չափերով օգտուել են այս կամ այն ազգի ստորաբաժանումներէն:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է նաեւ հայ ճարտարապետը թիւնք ուրիշ ազգերու վրայ ունեցած ներդրածութիւնները, որոնք որոշ դարերու մէջ աւելի մեծ տեղ կը բռնեն քան փոխառութիւնները:

Շինարարական ճիւղին վրայ իրենց դուռ գիտական նիւթ աւելորդ կը սեպեն այստեղ խօսել:

Քաղաքային եւ տնտեսական ճիւղերու մասին ալ մեր նիւթերը առատ չեն, քանի դեռ ընդարձակ չափերով պեղումներ չեն եղած, հետեւաբար պիտի ջանամ եղածը միայն պատկերապէս:

Իսկ կրօնական եւ ղեղարուեստական ճիւղերու վրայ կարելի է ըստ բաւականին ճոխ նիւթի տալ քաղելով կանդուռ ու կրօնական դուռ յիշատակարաններէ եւ վերջին տարիներու մասնաւոր պեղումներէ, որոնք կը յուսամ թէ հաճելի ըլլան պատմական հայ գեղարուեստով հետաքրքրուողներու համար:

Բ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Որովհետեւ հեթանոս Հայերու մեհանական ոճերուն վրայ տակաւին դրական ոչինչ չգիտենք, այդ պատճառով ալ մեր տեսութեան նիւթը պիտի կազմէ այս մասին մէջ հայ եկեղեցական ոճը:

Մինչեւ հիշ դար ոչ մէկ քրիստոնէայ հասարակութեան մէջ եկեղեցիներու համար մշակուած որոշ ձև չկար. ընդհանուր կաշիքը այն է թէ առ հասարակ տեսներու մէջ դանդաղած մեծ սրահներ բաւականութիւն կուտային:

քրիստոնէից այն ժամանակուան պարզ ու համառօտ ծիսակատարութիւնները, ուր բոլորովին կամայական կերպով կը զետեղուէր բնութիւնը սեղանը եւ հաւատացիայնոր սրահի պատշաճութեան համաձայն գիրք կը բռնէին:

Չորրորդ դարէն առաջ այս անորոշութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր քրիստոնէութեան դէմ եղած գրեթէ մշտնջենական հալածանքը, որն կողմանէ նոյն իսկ քրիստոնէական վարդապետութիւնը որ մեղք կը համարէր երկխոյսին անհրէթ աստուածութեան մը անունով՝ որ խոնարհաբար յանձն առած էր մտաւորին մէջ ծնիլ, նրութեան փոճ փառքերով զարդարուած տաճարներ շինելը: Մարդոց հոգին պէտք էր որ ըլլար Աստուծոյ տաճար: Մինչեւ իսկ ճշմարիտ քրիստոնէայ անհատին ալ ներքին չէր այնպարկայն անցնող փառքեալ մէջ ապրիլ: Այս վարդապետութիւնը որ անընդհատ երեք դար իր թաղաքիւր եւ հետեւորդներ ունեցաւ, սոցիալի անկում պատճառեց ճարտարապետութեան եւ զինարարական, քրիստոնէութեան բազմաթիւ երկիրներու մէջ: Նախ քան Վրդ դար հազիւ կը յիշատակուին քանի մը մասնաւորապէս կանգնուած եկեղեցիներու անուններ, որոնք այնչափ ողորմելի եւ անշուք կազմած ունէին որ մինչեւ Տրդ դար հետքերնին անգամ մնացած չէ:

Կոստանդինուս կայսրը, քրիստոնէութիւնը պետական կրօն յայտարարելէն քիչ յետոյ, փորձեց մինչեւ այն ատեն պատմութեան եւ բանական քրիստոնէայ հասարակութիւնները մէկ դրօշակի տակ հաւաքել, դաւանադէր եւ ծիսակատարութեանց միօրինակութիւն յառաջ բերել, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար նաեւ եկեղեցիներու ձեւերու մէջ ալ միօրինակութիւն:

Ինչ եղաւ. Կոստանդինուսի ջանքերուն հետեւանքը, այդ իմ դործս չէ ջննել, միայն յայտնի է որ բոլոր քրիստոնէաները օգտուելով նորագոյն աղատութենէն, սկսան անթիւ եկեղեցիներ կանգնել կայսրութեան ամէն կողմը. պետութիւնն ալ մեծապէս կ'աջակցէր ժողովուրդին այս աշխատութեան. կը պատմութիւնէ աւելի քան ութ հարիւր ճարտարապետներ զբաղած էին կայսրութեան ամէն կողմը եկեղեցիներ կանգնելու... եւ 337 թուականէն մինչեւ 527 թուականը տասնհաւթ հազար եկեղեցիներ կանգնուած էին:

Կոստանդինուս տեսնելով բազմամիլիոն քրիստոնէից եկեղեցիներու համար ունեցած անմիջական կարիքը, եւ բաւարար չափով կարճ ժամանակի մէջ նորերը կառուցանակող ժողովարութիւնները, հրամայեց հեթանոսական մեհեանները եւ Basilique բոլոր շինութիւնները քրիստոնէից տրամադրութեան տակ դնել նոր կրօնի անունով արբանդութեան համար:

Յունական մեհեանները առ հասարակ երկար

քառակուսի սրահներ էին, երբեմն արտաքուստ շրջապատուած սիւնազարդ ծածկով, ներսը երկայնութեան մէջ ծայրին վրայ (սովորաբար արեւմտեան կողմը) կը դնուէր հեթանոս աստուծոյն գահը: Կային նաեւ բոլորովին բոլորակ ձեւով մեհեաններ՝ որոնք եւս ուշ կամ կանոնաւոր նուիրուեցան քրիստոնէական պաշտաման:

Basiliqueները նմանապէս երկար քառակուսի շինութիւններ էին, ներսի կողմը յաճախ երկու կամ աւելի սիւնաշարերով թեւերու (nief) բաժնուած դէպի երկայնութեանը: Այս շէնքերը կը ծառայէին հասարակաց ժողովներու. երկայնութեան մէջ ծայրին վրայ՝ ունէին շէնքէն դուռ ցցուած կիսաբոլորակ abside-ներ, որոնք յատուկ էին կամ թաղաւորին եւ կամ անոր փոխանորդող ժողովի նախագահին:

Այս քանի մը տեսակ շինութիւնները մէկ անգամէն շինարարութեան ծիսակատարութեանց ձեւերու մասին եղած նախնական տարբեր ուսմանը հետոյ պատճառաւ, մրցումը երկար տեւեց, սակայն հետզհետէ ամէն տեսակ ձեւերն ալ ընդունուեցան. միայն Basilique կիսաբոլորակ abside վերջնական յաղթանակ տարաւ ամէն ձեւի եկեղեցիներու արեւելեան կողմին վրայ, հաւանականաբար Տրդ դարու սկիզբին:

Եկեղեցիի մէջ պատարագի սեղանի պատշաճ տեղի մասին տարբեր ուղղութիւններու վէճերը մինչեւ 7րդ տեւեցին. Աղոնքը որ շէնքին արեւելեան կողմին վրայ սեղանը յարմար կը տեսնէին՝ մէկ անգամէն ընդունեցան պաղիլիներու ձեւը գրեթէ առանց կարեւոր փոփոխութիւններու. իսկ որոնք որ կեդրոնական սեղանի ուղղութեան կուսակիցներ էին, անոնց համար աւելի պատշաճ էին մեհեանները մասնաւոր բոլորակ ձեւով հղածները: Կեդրոնական եւ արեւելեան կողմի սեղաններու մրցումին ժամանակ աւելցաւ նաեւ խաչաձեւ յատակագիծը որուն մէջ կը պատշաճէր սեղանի երկու ուղղութիւնն ալ:

Բուն պաղիլք ձեւը իր բոլոր համաչափութիւններով մշակուեցաւ արեւմտեան քրիստոնէից մէջ եւ նոյն ձեւով ալ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Արեւելքի մէջ ապսիսը միայն ընդունուելով, մնացած մասերուն մէջ տարբեր համաչափութիւններ երեւան եկան, որոնք շատ հետեւին պաղիլքներու յատուկութենէն. անշուշտ ենթարկուեցան ուրիշ տեսակ մը հանրային շինութեանց ձեւերուն, որոնք սարսափուած էին արեւելեան պատուութեան երկիրներուն մէջ: Կեցերով դարու սկզբին Վ. Պոլսոյ մէջ կանգնուած Ս. Սփիւս եկեղեցին գրեթէ հաւատարակողով քառակուսի ձեւով դժուար է համեմատել պաղիլքներու հետ բացի կիսաբոլորակ ապսիսէն:

Այժմ դառնանք Հայոց եկեղեցիներուն

որ մեր գլխաւոր նպատակն է, որ պիտի տեսնենք այս տեսութիւնները աւելի լուսաբանող իրողութիւններ :

Բաւականակ Հայաստանի մէջ նախ քան չոր դար կանոնաւոր ըլլալը փաստացի հաստատուած եկեղեցիի չունինք, ամենահին համարուած է Էջմիածնի կաթողիկէն է, Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով վերաշինուած չոր դարու կէսէն յետոյ (1800ին) :

Ընդհանրապէս ընդունուած կարծիք է թէ Վահան Մամիկոնեան որչափ որ ի հիմնադրանդն էր, և վերաշինեց Էջմիածնի կաթողիկէն, սակայն Տրդատի և Լուսաւորչի օրով շինուած սառնարին չափն ու ձևը անփոփոխ պահեց :

Քանի մը պատմաճինքով այս կարծիքը հաստատութիւն չի գտնիր, որովհետեւ ապացոյցներ չեն պակսիր որ Վահան Մամիկոնեան նախնական ձևը փոխելու մէջ խզճարելու պատճառ մը չունենալէն զատ, նոյն իսկ իր շինած ձևն ալ պահուած է յետագայ ժամանակներու մէջ, իբրեւ Մար-Աթոռ շատ ուշ ժամանակ ստացաւ, այն նշանակութիւնը ինչ որ լինի կը վերադրենք անոր, Վահան Մամիկոնեան ժամանակ կաթողիկոսական ամբողջ արդէն վաղուց Դուրի փոխադրուած է, եւ նա ալ թէ իբրեւ Մար-Աթոռ այլ իբրեւ « զննացեալ զորմ նախնեաց իւրոց » (**) հոգ տարաւ վերաշինելու :

Աւելի արեւեստադիտական ապացոյցներու վրայ պիտի հիմնել իմ կարծիքս քան պատմական, թողնելով այս վերջինը իբրեւ երկրորդական նշանակութիւն ունեցող փաստ :

Վահան Մամիկոնեանի շինած Էջմիածնի կիսարտոյրակ վերջաւորուած թեւերով խաչածառ յատակագիծ ունենալը անվիճելի է : Բայց ի ներքուստ միայն նկատելի էր խաչածառը, արտաքուստ պարզ քառակուսի էր առանց դուռ շէտուած ապահանքու : (Այս մասին տեսնել իմ « Էջմիածնի ճնադոյն ձեւերը » անուանով աշխատութիւնս) Այսօրուան ձևով խաչածառը 7րդ դարուն մէջ ստացած է Էջմիածնի յատակագիծը :

Լուսաւորչի շինած եկեղեցիին խաչածառ յատակագիծ ունենալուն վրայ պատմական փաստ չունենալէն զատ եթէ եկեղեցական քարտապագետութեան ուղիղ ճանապարհով զննենք, աւելի շատ հերքող փաստեր կը գտնենք :

Ունանք Էջմիածնի այսօրուան ձևը Լուսաւորչի վերագրուած տեսիլքէն հանուած կը համարին (1), բայց այդ տեսիլքի նկարագրու-

թիւնը թերեւս համեմատի այսօրուան ներքին կողմէն չորս մեծ սիւներով գմբէթաւորաւ ձևին, սակայն ընդհանուր յատակագիծը խաչածառ, եւ խաչագիւղ տալու, ոչ մէկ հիմնուելու, Այս օրուան ձևը, հիմնուելով գիտական հետազոտութիւններու վրայ, ոչ մէկ քրիստոնեայ երկիրներու մէջ չէր կարող գոյութիւն ունենալ չոր դարէն առաջ :

Ի հարկէ ցանկալի էր որ հաստատուէր թէ Լուսաւորչին է կղած խաչածառ, եկեղեցիներու առաջին հնդկանկը եւ հայկական խաչածառն իբրեւ աղբիւր ծառայէր և բոլոր քրիստոնեայ ազգաց խաչածառ եկեղեցիներուն Բայց սա արդէն անհիմն ենթադրութիւն մ'է :

Միայն պէտք է նկատի ունենալ պարագայ մը ապագայ ուսումնասիրութեան համար, որ ըստ իս վերջնական լուծման կարծիք է, եւ թերեւս լուծուի ինպսպաւն հայ ճարտարապետութեան :

Ամենեւին կտակած չիկայ որ Վահան Մամիկոնեանի շինած խաչածառը բոլորովին նորութիւն էր Հայաստանի մէջ եւ թերեւս առաջին օրինակը, սակայն այդ նորութիւնը հնդկանկութիւն էր թէ ընդօրինակութիւն ուրիշ ազգաց ճարտարապետութիւնէն : Սա արդէն վիճելի է :

Ճիշտ է որ հրդ դարուն Կոստանդնուսի ձեռքով շինուած խաչածառ, եկեղեցի մը կը յիշատակուի 4 Պոստոյ մէջ, թէն. այդ եկեղեցին Յուստինիանոսի օրով մեծ փոփոխութեանց ենթարկուած է ու անկից յետոյ գոյութիւն ալ երկար պահած է. սակայն այսօրուան վեհնակի Ս. Մարկոսը նոյն խաչածառն ճիշտ ընդօրինակութիւնը կը համարուի, եթէ իրօք Ս. Մարկոսի եկեղեցին ձևը ունէր Կոստանդինուսի շինած եւ յետոյ Յուստինիանոսի նորոգած 4 Պոստոյ առաքելոց եկեղեցին, այն ատեն պէտք է դիտել որ Վահան Մամիկոնեանի շինած խաչածառը, ճաշակով եւ գաղափարով անհունապէս կը զանազանի 4 Պոստոյ առաքելոց եկեղեցիէն, Վահան Մամիկոնեանի ձևը մինչև 5րդ դար ոչ մէկ երկրի մէջ գոյութիւնը հաստատուած չըլլալէն զատ անոր 7րդ դարուն մէջ փոփոխութեան ստացած ձևն ալ շատ հազուադէպ է արեւմտեան եւ հարաւային քրիստոնեայ երկիրներու մէջ : Գալով Լուսաւորչի ժամանակ հիմնուած սառնարին, այնտեղ ոչ պարզիք կարող էր շինուիլ, ոչ absidial, եւ ոչ ալ խորան ու գմբէթ : Ահա թէ ինչու :

Պատմական իրողութիւններու հետեւելով կր ասանկէր որ արդէն քրիստոնէութիւնը ընդարձակ ծառայ ստացած էր Հայաստանի մէջ, եւ հաշտմանքի թեթեւութեան պատճառաւ աւելի ամուր հիմնուելով կաղաւթ ձևին եկեղեցիներու եւ եկեղեցական վարչութիւններու :

Բայց ինչ որ ալ ըլլար քրիստոնեայ Հայոց եկեղեցիներուն ձևը Տրդատի քրիստոնէութիւն ընդունուէն առաջ, յայտնի բան է

(*) Մամիկոնեաններ ինքզինքնին Պանկաւոնի ցեղ կը համարէին իբրեւ Լուսաւորչի սերունդ :

(1) Ագաբանդեղոս, Տփլիսի 1909, էրև 381—387 :

թէ 300—303 թուականներուն, զինու. զորութեանը ճնշուեցան հեթանոս շայիրը եւ արտոյց ձեռքէն մեհնարները առնուելով եկեղեցիներու վերածուեցան (1) զու. էջի/թմինը հիմարկուելէն շատ առաջ, Ռուբինի էջմիածնի հիմարկուելէն զոնէ մէկ երկու տարի առաջ մեհնարին ձեռքը սրբազործուեցաւ. Հայոց քրիստոնէական եկեղեցիներու համար, Հետեւաբար մեհնարները սրբազործող Լուսաւորիչը պատճառաւ չուշէր իր հիմարկած տաճարին համար տարբեր ձեւ ստեղծելու. Եւ ինչ ձեւ կարող էր ստեղծել. չենք կարող ըսել պազիրիլի, որովհետեւ այդ տեսակ չէնք Հայաստանի մէջ զոյաթիւն չուշէր եւ Հայերը գաղափար իսկ չէին կարող ունենալ անոր ձեւին վրայ:

Առ հուադն 13—20) տարի անցեր էր Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը պիտական կրօն հաղորդելէն յետոյ երբ Կոստանդնուպոլսոս եւս հետեւեցաւ Տրդատի օրինակին, և հետզհետէ քրիստոնէից արամադրութեան տակ դրաւ հեթանոսական մեհնարները եւ պազիրիլ ըսուած շինութիւնները՝ եկեղեցիներու փոխարկելու համար: Մինչեւ այդ ժամանակ ոչ մէկ կամած չէ կարող ըլլալ որ Հայերը արդէն ունէին օրինաւորապէս կաղճակեղաւած եկեղեցիք համար ալ որոշ ձեւ:

Նաեւ եթէ ինկատի ունենանք որ արեւմուտքի մէջ ալ շատ դիւրութեամբ չընդհանրապէս պազիրիլք ձեւը, այն առեւն քնակահօրէն պիտի հետեւցընէր որ անոր ներդրողութիւնը մինչեւ Հայաստան հասնելու համար շատ տարիներ հարկաւոր էին:

Արեւելեան կողմին վրայ սեղանը դրուելու ուղղութեան հետեւողներուն համար էր որ պազիրիլքի կիսաբոլորակը շատ յարմար էր. բայց այս ուղղութեան վերջնական յաղթանակը Փոքր-Ասիոյ սահմաններուն մէջ տարած չըլլալուն մեծ պայտօյց է Գր. Նազիւնդադիին իր հայրենի երկրին մէջ 4րդ դարու կէսէն յետոյ շինել տուած եկեղեցին, որուն մէջ պատարագի սեղանը չէնքին կեղծոյնին վրայ էր:

Արեւմտեան եկեղեցիներու մէջ մինչեւ Բ. Տիկղերական ժողով՝ ծխակատարութեանց վերաբերեալ խնդիրներ գրեթէ չէին յարաւցուած:

մինչեւ այն առեւն զբաղած էին դասաւորաւորական վէճերով: Այս վէճերուն քորք իշատէ խոսողներէն յետոյ պէտք է փնտռել իւրաքանչիւր եկեղեցիներու ներքին բարեկարգութեանց եւ ծխակատարութեաններու մասին մշակուած օրէնքները. սեղանի կամ պատարագիւմ ձեւի խնդիրը որ առեւն ծխակատարութեան կը վերաբերի քան դասաւորութեան, հետեւաբար այս հաշուով մինչեւ անոր վերջ չըստէ որոշ եւ միօրինակ ձեւ ստանալը արդէն ջոյ դարձան կը մօտեցընէ մեզ:

Ռուբին ապահովապէս կարող ենք ըսել որ, մինչեւ սեղանի տեղի եւ կամ արեւելեան կիսաբոլորակ խորանի վէճեր ծագելը, եւ երկու տարիներ ծծուելով ու եւ է որոշ լուծում ստանալը, արդէն Հայաստան ունէր այդ ծխակատարութեանց համար ալ անկախ մշակուած ու հաստատուած օրէնքներ: Եթէ արեւելեան կիսաբոլորակ ապսիսին Հայաստան հասնիլը ջոյ դրաւ սկզբին ալ համարիլը, հազիւ թէ մէկ անգամէն Հայերը թողէին իրենց լուսաւորչական եկեղեցական ձեւը եւ յանձն առնէին օտար տրուութիւն վր մնցնել իրենց եկեղեցիին մէջ: Անշուշտ երկու ժամանակ հարկաւոր էր ընդհանրանալու համար:

Ի հալիւ Վահան Մամիկոնեանի չորս ապսիսներով խաչքան եկեղեցին չէր կարող մէկ անգամէն երեւան եկած ըլլալ Նախքան իր պարզ տախտիպին ունենալը. հաստատաբար անկէջ առաջ մտած էր արեւելեան ապսիսը Հայոց մէջ (բայց ոչ ջոյ դարէն առաջ) որուն հետեւեցաւ չորս ապսիսով խաչքանը՝ բացի գեղեցկ կոթմենէ եւ վալըլուէնէ նաեւ քրիստոնէական խորհրդանշանի մը նմանցուելու բացարձակ պատճառաւ:

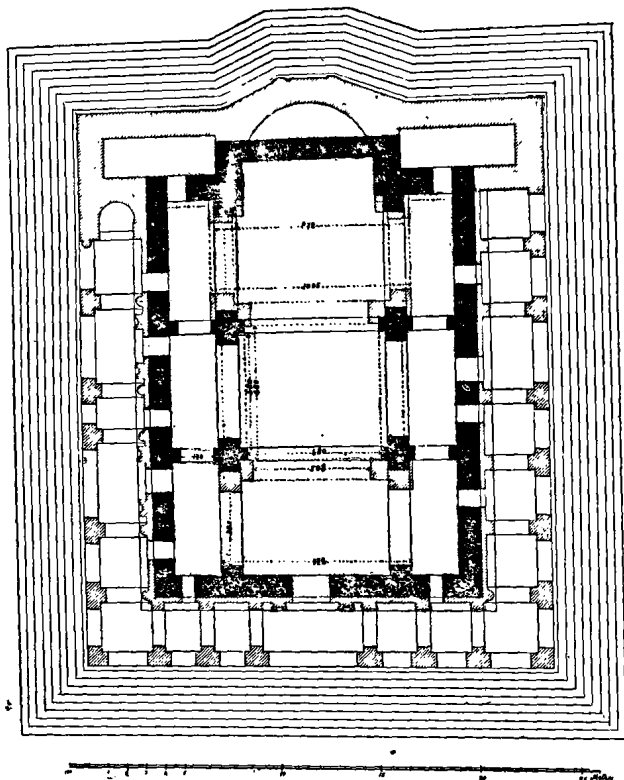
Այժմ հետաքրքրական է գիտնալ թէ ինչ ձեւ ունէին Հայոց մեհնարները, որոնք Լուսաւորիչ ժամանակ փոխարկուեցան եկեղեցիներու եւ լուսաւորչալէն էջմիածնին ալ նոյն ձեւով կանգնուած ըլլալը հաւանական էր համարիլը: Այս մասին հաստատ տեղեկութիւններ չենք, սակայն պատմական հատուկապէս տեղեկութիւններ եւ քանի մը հին յիշատակարաններու ու սուլթանաբոլորութիւններ մեզ կը հասցնեն բաւական որոշ եզրակացութեան:

Նախքան քրիստոնէութիւն հազիւ թէ Հայեր կրակապաշտ եղած ըլլային, բոլոր տեղեկութիւններ կը հաստատեն որ յունական դիցապատմութեան մէկ տեսակն էր գարգացած Հայաստանի մէջ. մանապէս հեթանոս կրօնի վերջին թագաւոր Տրդատը, ոչ միայն յունական դիցապատմութեան ընթմ հետեւող էր (1) այլ եւ կը

(1) Փաւստոս Բիւզանդացոյ Պատմ. Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, գլ. Գ. երես 7: « Կանգի այսպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսն հայոց, նանդեմ քաղաւտօրն եւ մեծանեմօք, նախարարօք եւ աւխարհախումբ բազմութեան պատեւն զնոյն սեղիս որ յառաջ էին սեղի պատկերացն կողոց եւ ապա յանուն աստուածութեան սրբեանք եւ եղեմ տուց աղօթից եւ սեղի ուխտից անմայն ումիւն »:

Ագաթանգեղոս - Տիկիս, 1909, երես 400—412: « Աւուոյ պնտմեսե խորուրդ հաւանութեան քնդ քաղաւտօրն եւ քնդ իշխանան, նախարարօք եւ զօրօմ հանդերձ վասն խաղաղութեան հասարակաց, հալիլ կործանել, բաւնալ զգայալիութիւնն ի միջոյ ի բաց կորուսանել « ... »:

(1) Ագաթանգեղոս, Տիկիս 1909, երես 31: Եթէ ոչ անուցուս յանմ դիցա պատեմ մաթուցանել, մանաւանդ այսմ մեծն Անանայ փիկնոյս որ փառէ է ազգիս մերոյ եւ կեցողից, զոր եւ քաղաւտօր անմայն պատեմ, մանաւանդ քաղաւտն Յունաց ... »:

Յանգավորքի Տիկորի սանարխն (կանգնուած Ե. դարուն)

ցանկար որ ամէն կարգ կանոն, ծէս ու պաշտամունք այնպէս կատարուէր իր երկրին մէջ որպիսին ինք տեսած էր Յունաց աշխարհին մէջ(1)։

Անտարակոյս յունական կրօն ունեցող ազգին մեհնաններն ալ յունական մեհնաններու որոշ նմանութիւնը պիտի ունենային եւ կամ՝ ինչպէս սովորաբար կը պատահի երկու ուժեղ տարրեր հոսանքներու ենթարկուած ազգերու, թերեւս խառն սասանական ազդեցութիւնով։

Այս ենթադրութիւնը մեծապէս կ'արդարաւայայ Եղ եւ Յրդ գարերէն մեզ հասած յիշատա-

կարաններու մանրագնէն քննութեամբ, որոնք կը գտնուին Արարատեան նահանգին մէջ, ըստ բաւականի պահած իրենց նախնական վիճակը։

Այս հնագոյն յիշատակարաններէն մէկն է Տիկորի եկեղեցին, որուն յառակագիծը կը դնեմ՝ այստեղ իբրեւ նմոյշ բաղդատութեան համար։

Արեւմտեան դրան վրայ եղած կցկտուր արձանագրութենէ մը կ'երևայ որ, այս եկեղեցին շինած է Սահակ կամնարական անունով իշխան շինծ Յրդ գարու վերջին։ Սակայն արուեստագիտական քննութիւններ շատ պարզ ապա-

(1) Ագաթանգեղոս. Տփլիս, 1909, էրես 74։ Ամենայն ոճ զիտացէ ի մերոյ հրամանաց առ ձեզ զի վասն ձեր շինութեան իմ հոգացեալք, զի յորժամ էաւ մեզ ի Յունաց աշխարհին՝ անամէալ անզ զնոպարհոսքին քաղաւորացն, ի հոգալ քնդ շինութիւն իւրեանց աշխարհին, ի պատուէլ զբազինս զիցն աստուծոց շինուածովք եւ սպանդիւլ զոմիցն

եւ երեւելի պատարագացն ընծայիւլ եւ զունակ զունակ նուիրօն եւ ի պատգն յամենայն զամենայն ճոջա մատուցանելով, եւ քերմուանդն ետալ զեղալ պատամանն շինդացուցանելով եւ զարդուն զարդարելով եւ զերեւելի զնոյալպալ զանցն զիսմ մեծարելով :.....

ցոյցներ կուտան որ, Սահակ Կամսարական այդ եկեղեցին ոչ թէ ի հիմնեց նոր շիներ է, այլ ի՞նչ դարձն առաջ գոյութիւն ունեցող ուրիշ եկեղեցիի մը վրայ կարեւոր նորոգութիւններ եւ փոփոխութիւններ կատարած է:

Թատակագծի ամողջութեան մէջ երեւցած սեւ գոյնով շրջագիծը, նախ քան Սահակ Կամսարականի նորոգելը եղած ձեւն է որ հաւանաբար դարձան եկեղեցի երբ ի՞նչ դարու սկիզբին, գուցէ անկից ալ առաջ, բայց ինչպէս կը տեսնուի առանց կիսաբոլորակ խորանի կիսաբոլորակ խորանին տեղը կը բռնէ ուղղանկիւն շեղ խորշ մը, որ կարծեսնել կուտայ թէ Հայոց մէջ նախ քան ի՞նչ դարու կէտը ընդունուած էր արեւելեան սեղան եւ այդ խորշը սեղանի յատուկ էր: Այս ձեւը անգամ մը եւս կուգայ աղացուցանելու որ նախ քան ի՞նչ դար էջմիածնի մէջ ալ չէր կարող կիսաբոլորակ ապստ գոյութիւն ունենալ, որովհետեւ բոլոր Հայոց եկեղեցիներու քննութեամբ պարզ կ'երևայ որ ամէն դարու ամէն ոճի եկեղեցիներ միշտ միմաստ էնտեղութիւն եղած են էջմիածնի: Դ՛ր դարուն շինուած էջմիածնի յատակագծի ձեւը ունին, թերեւս այս վերջին ալ ունէր իր նախատիպը Հայոց մէջ, թէ՛ Ներսէս Շնորհալու էր որ այսօրուան յատակագծին վերածնէ:

Տիկորի եկեղեցիին յատակագծին մէջ երեւցած սեւ գոյնով շրջագիծն ալ այդ շէնքին ամեն նախնախնական ձեւը չէ. անոր ամբողջութիւնը ունեցանու համար պէտք է երեւակայնել նորի լայնութեան վրայ աւելի երկար շէնք մը ուղիղ քառակուսի, Ե փոխանակ չորս ներքին սիւներու վեց սիւներով կամարակապուած սրահ մը, առանց գմբէթի:

Ոչ որ թող առանց ապացոյցի չի համարի բնաս, դեռ կան ճշտ նախնական ձեւով նմանորինակ շէնքեր, որոնց յատակագծերը այստեղ տալու հնարաւորութիւն չունին. բայց թուեմ անոնց մէջ քանին: Արարածստեան նահանգին մէջ Բասաղի եկեղեցին, Շիրակի մէջ Երեւոյթի եկեղեցին եւ Օծունի (**) եկեղեցին են. ևս ասոնք ամէնէն ալ պահած են վեց սիւներու վրայ կամարակապ յատկութիւններն առանց գմբէթ ունենալու:

Տիկորի եկեղեցին շատ քան լուսարմեց, ան ծառայեց իբրեւ դուռ մը ուրիշ կ'աշտնուէր դէպ ի հեթանոսական աշխարհ Անվրէպ փաստեր երեւցան Տիկորի ուսումնասիրութեամբ որ նորի օրինակ շէնքերու գոյութիւնը կը հասցնէին մինչև Յ՛ր դար, յորում եթէ քրիստոնէութիւնը մեծ ծաւալ տալցած էր, այնու ամենայնիւ քանի որ դեռ բոլորովին ապաստ կոտն ալ չէր, հետեւաբար այս մեծ է հոյակապ շէնքեր չէին կարող քրիստոնէական տաճարներ ըլլալ (**): Ամենայն հա-

ւանականութեամբ այդ խորշը շէնքերը իրենց կատարեալ միօրինակութեամբ Հայոց հեթանոսական մենեաններ էին:

*
**

Հայոց եկեղեցիներու ձեւերը առաջին անգամ տարր աղբեցութեան ենթարկուած կ'երևուին Յ՛ր դարու սկիզբներուն: Մերօրինակ էջմիածնի քանդակէն յետոյ վերաշինուածը շատ հաւանական է Տիկորի սեւ գմբէթով ներկայացուած յատակագծին ձեւն ունէր, որուն անմիջապէս հետեւեր է ապստի յաւելումը որ հոռուական պարզութիւն միակ յատկանիշն է:

Ինչպէս կ'երևի ապստը ուղղակի Հռոմէն եկեր է Հայաստան՝ ճանապարհին իր հետքերը թողելով կիլիկիոյ մէջ, և հետո բերել է միաժամանակ ուրիշ աղբեցութիւններ ալ որոնք միմիայն հոռուական նախնական եկեղեցիներու ձեւերուն յատուկ են. ինչպէս արեւելեան կողմէն դէպ ի հիւսիս և հարաւ դուրս ցցուած թեւեր, որոնց մէջ կը բաժանապարհուին աւանդատներն և որքանքին ճակատը շրջապատող սիւնապարզ ծածկոյթներ, ինչպէս կը տեսնուի Տիկորի եկեղեցիի յատակագծին թուիս գոյնով Սահակ Կամսարականի յաւելումները ցոյց տուող մասերուն վրայ, Հռոմի մէջ Յ՛ր դարուն շինուեցաւ ճշտ նոյն ձեւով Ս. Պարմես բնուած եկեղեցին և կ'ը դարուն նախկին Ս. Պետրոսը: Ասոնց շուրջը թէ՛ են կը պակսի սիւնապարզ ծածկոյթը, սակայն մեծ հաւանականութիւն կայ անոնց գոյութեան իբրեւ անմիջական աղբեցութիւն յաւանական մենեաններու: Այս ձեւի ուղիղ աղբեցութեան տակ կազմուած են Երեւոյթի նախկին շինութեան վրայ եկեղեցիի փոխարկման համար կատարուած յաւելումները:

Արարածստ սիւնապարզ շուրջանակի ծածկոյթները որոնք ամենայն հաւանականութեամբ սկզբնական եկեղեցիներու մէջ հեթանոսաց գաւթիթներ էին, լուսաւորաշէն եկեղեցիներ մէջ գոյութիւնը կամ բացակայութիւնը կարելի չէ հաստատել. բայց Վահան Մամիկոնեանի շինածին շուրջը գոյութիւն ունենալուն համարիչ ապացոյցներ երեւցան վերջերս, ասոնք քան դուրս են Դ՛ր դարուն ապագիծները դուրս հանուած ժամանակ:

Օտարածուտ ապստը Հայոց մէջ թէ՛ մըշտնեղնապէս ընդունուել է, մական անոր հետ միաժամանակ եկող արեւելեան կողմէն դուրս ցցուած թեւերու և արտաքին սիւնապարզ ծածկոյթներու ոճը շուտով վերջ գտեր են: Դ՛ր դարուն առանց բացառութեան այլևս չեն երևեր այդ ոճերը: Նոյն իսկ հեթանոսաց գաւթիթի նշանակութիւնն ալ կորսուած է Հայոց մէջ Դ՛ր դա-

(*) Օծունի եկեղեցին եւ դեռ անմամբ չեմ տեսած, բայց արժանահաւաս մարդիկ կը վկայեն անոր այս յատկութիւնը:

(**) Այս մասին մամրաման փաստացի ապացոյցներ

թալու համար յօդուածիս սահմանը շատ ցած է, բայց շատ ցած լոյս կը տեսնէ առանձին աշխատութեան Տիկորի մասին ուր մամրանած երեկոյացուցած եմ բոլոր փաստերը:

բէն մինչեւ 12դ դար, այս երկար շրջանին մէջ ոչ մէկ եկեղեցի չենք գտնիր Հայոց մէջ որ յատկապէս շինուած ինթանտայ գաւիթ ունենայ: Ինչպէս Կ'երեւի յետագոյն պատմական վկայութիւններ, Արեւմուտքէն աւելի ապստամբաշէն Հայերը չեն ուզեր հնազանդիլ «Մի ո՛ր յերթխալից» որ ժամանակ եկեղեցիներ գուրս ելլելու համար սահմանուած օրէնքին, այդ պատճառով ալ գաւիթները շինելու պէտք էր դրացուել: Երբ 11 և 12դ դարերուն այդ օտարամիտ տնօրէնութիւնը վերադառնալ երեւցան էր Հայոց մէջ. այս անգամ ալ միեւնոյն ընդգրգող զիջքն են բռնած Հայերը, և որպէսզի «Մի ո՛ր յերթխալից» ի ժամանակ գուրս ելլելու չի պարտաւորին, ամենեւին եկեղեցիի մէջ չեն մտեր, առ հասարակ հաւաքուեր են գաւիթի մէջ, ուր իբրեւ ոչ եկեղեցիին անսխիական մաս, ունեցած են անպատշաճ վարմունքներ ալ, որով գայթակղութեանց տեղի տուած են: Այս երեւութիւն վրայ դաւանացած, Ներսէս Լամբրտնացին տարիաւեր է երկար ճառ մը գրել (1) եկեղեցիի գաւիթի և խորհուրդի նշանակութիւնը բացատրելով և հանդէպ այդ նուիրական օրէնքներու ժողովրդին պարտականութիւնները ընդգծելով:

Խաչաձեւ յատակագծի Հայաստանի մէջ երեսուն գաղով հանդերձ նախաւանդ քառակուսի երկար ձեւերն ալ միաժամանակ պահուած են անբնական շարունակած են մինչեւ վերջը առանց արտաքին համաշխարհութիւններու մէջ փոփոխութեան նշխարակուելու, այսինքն իրենց լայնութեան և երկայնութեան համար աւանդաբար ընդունուած ներդաշխարհական մէջ: Եթէ փոփոխութիւն մը կայ, այն ալ փոխանակ վեց սիւներով ներքին կամարակապ ձեւին շորս սիւներով գմբէթաւոր եղած են Յոգ դարուն վերջեր, որոնք կը յիշեցնեն այս շրջանին մէջ Լուսաւորչի տեսիլքով նկարագրուած ձեւը բնական մանայն որոշ մանրամասնութեամբ:

Բոլորովին բոլորակ եկեղեցի Հայոց մէջ առաջին անգամ Կ'երեւայ Զուարթնոց եկեղեցին 7դ դարուն: Անկէջ առաջ բոլորակներու կամ բազմակիւններու գոյութեան մասին հաստատ ոչ մէկ տեղեկութիւն չ'կայ:

Եթէ հիմնուինք պատմական վկայութեան մը վրայ, պէտք է որ հաւատանք թէ եթէ բոլորակ կամ բազմակիւն եկեղեցիներ չկային, սակայն պէտք էր որ գանձէին մկրտարաններ, բնա Արեւմտեան տնօրէնութեան, ուր ընդունուած միակ ձեւն էր մկրտարաններու համար բազմակիւններին կամ բոլորակ: Այս ալ ամենայն հանաքանդութեամբ գործնալ Յոգ դարէն պետք որ միակ թուականն է թէ՛ կրօնական և թէ՛ արուեստական ոճերու ներգործութիւններուն Հայոց վրայ^(*):

Բազմակիւն եւ բոլորակ ձեւերն ալ օտար են Հայաստանի մէջ. թէ՛ն սկզբնական ծագումն համար կամ հազմակիւններ համաձայն չեն որ յունական կամ հռոմէական ըլլայ, կարծողներն ալ կան որ նախ քան Յունաստանը Ասիոյ մէջ ծագում առած ըլլայ. բայց առ այժմ, գոնէ միջի ծանօթ բոլորակ կամ բազմակիւն յիշատակարաններու ամենահինները Յունաստանի և Հռոմի մէջ կը գտնուին. իբրեւ քրիստոնէական եկեղեցի ալ կարելի է նախատիպ համարել Հռոմի Ստեփաննոսը, Բանթէնը և Արիշ կաթոլիկ Նմաններ:

Ներսէս Գ. Երեմոյ Արեւմուտքէն բերաւ Զուարթնոց բոլորակը, այս կամեղեցուր ինչիր գաղափարներով այնպէս ալ իր ճաշակով առանձին տեղ բռնել էր հայ կամեղեցիներու շարքին մէջ: Դեպի քաղկեդոնականութիւն ունեցած ձգտումով, լուսաւորչականութիւն և քաղկեդոնականութիւն իրարու մէջ ձուլուել ջանքերուն հետ միաժամանակ ուզել է նաև այդ երկու զաւանթական եկեղեցիներն ալ միմեանց մէջ ձուլել. յիշուի, եթէ առաջինն մէջ բուրովին չէ յայտնուել, երկրորդին մէջ արդիւնքը հրաշալի է. անոր ճարտարապետը հայկական նուիրագործուած խաչաձեւ յունական բոլորակին հետ ներգաղանկորեն պատշաճեցնելու համար արտակարգ յանդգնութեան հետ երկայն հանձար ի գործ գրեւ է ի մեծ գարմացումն արտօսուն մեր գիտական աշխարհին:

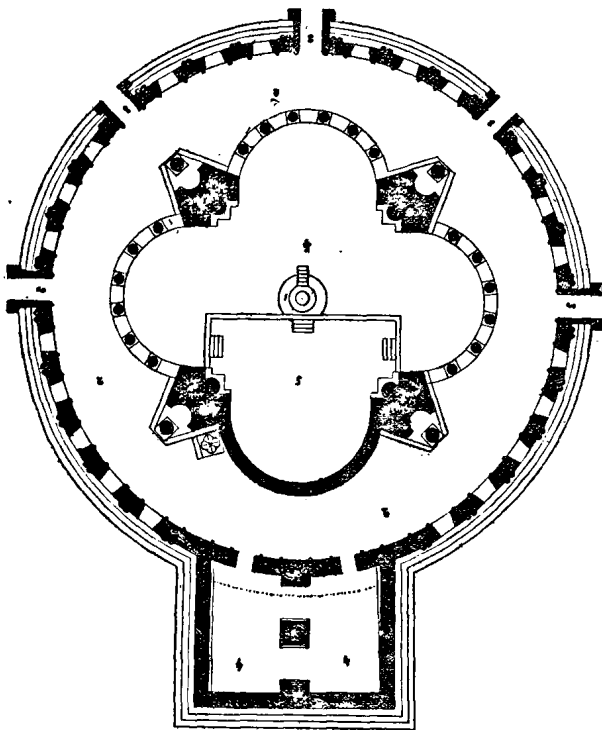
Զուարթնոցի մէջ պատարագի սեղանին գրաւած տեղն ալ հայ եկեղեցական ոճին բոլորովին անտարբէր է, մանաւանդ հետաքրքրական է այն տեսակետով որ կեդրոնական արարանով եկեղեցիներու հետեւողութիւն ցոյց կուտայ. թէ՛ն սեղանը ճիշդ կեդրոնին վրայ չէ, սակայն արեւելեան պատեն ալ շատ հեռու կը մնայ՝ իր ետեւը թողելով ժողովրդեան բաժին: Աւելորդ է բնիլ թէ հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ ընդհանուր ուղղութիւնէն այսքան մեծ չեղում և օտար ներգործութիւն Զուարթնոցի վրայ՝ Ներսէս Գ. կամեղեցիսի քաղկեդոնականութեամբ միայն կարելի է բացատրել:

Առանձին հետաքրքրութեան արժանի է Զուարթնոցի կեդրոնին վրայ եղած մկրտութեան գետնափոր աւազանը: Ինծի կը թուի որ այս ոճը Արեւմուտքէն ալ անտարբէր էր, որովհետեւ Արեւմուտքի մէջ չի մկրտուած մարդ եկեղեցիին մէջ մանկու իրաւունք չունենալու համար նախապէս մկրտարանները կեղեցին նախադրութիւն մէջ, ուր հետեւանուր մկրտուելէն յետոյ կարող էր մտնել բուն եկեղեցին. իսկ վերջը շինեցին առանձին մկրտարաններ եկեղեցիին բոլորովին դուրս և որոշ չափով ալ հեռու: Ինծի տակաւին անմանօթ է արեւելեան թէ արեւմտեան հին եկեղեցիներուն մէջ կեդրոնին վրայ մկրտարանով եկեղեցի:

Մանաւորապէս Հայոց մէջ անուծելի գաղափար է մկրտարաններուն կամ մկրտութեան աւազաններուն ձեւն ու տեղը: Ես կը կարծեմ որ

(1) Սրբոյն Ներսէս Լամբրտնացոյ Տարանի եպիսկոպոսի Խորհրդանութիւնք ի կարգ եկեղեցոյ և մեկնութիւն խորհրդի պատարագի, Վեներեկ, 1847, էրես 21—40:

(*) Տեսնել յաջորդ ծանօթութիւն:

Յատկապիսիք Զուարթնոց եկեղեցիի (սինուած է. դարուն)

Հայոց մէջ առանձին մկրտարաններու սովորութիւնը ընդունուած (1) և պահուած է երկար ժամանակ, հաւանօրէն մինչև 13—14-րդ դարեր: Այս մասին շատ օգտակար կ'ըլլայ պեղել Անիի մէջ գտնուող թաղամայրի մանր բոլորակ եւ թաղամակերէն եկեղեցիներէն մէկ քանին, որոնցմէ շատերը կը գտնուին մեծ եկեղեցիներու մօտիկ: Մայր եկեղեցիի հարաւ-արեւելեան անկիւնի մօտ կար ութանկիւնի փոքր մատուռ մը, որ

կարելի է թէ Մայր եկեղեցիի մկրտարանն էր 1892—93 թուականներուն է բոլորովին փրած այս մատուռը:

Հաւատացներ կան որ կարսի Առաքելոց եկեղեցին մօտ կար փոքր ութանկիւնի մատուռ մը, որուն յատակին վրայ գետնափոր շինուած կար խաչաձև աւազանի նմանող փոս մը սրբատաշ քարերով շինուած:

Հաւանականաբար 7-րդ դարու Հռիփսիմէի եկեղեցին առաջին օրինակը եղաւ չորսէ աւելի ապստոսներով եկեղեցիներու: 10-րդ դարէն սկսած արդէն սովորական դարձած երեւոյթ է վեց, ութը և աւելի ապստոսներով եկեղեցիներու շէնք, որոնցմէ ոմանք արտաքուստ ութանկիւնի կամ թաղամակերէն ձեւի տակ ծածկուած են, ոմանք ալ բոլորչի ձեւով որոշուած են զրոսէն:

(1) Սովինք Հայկական. հաս. Բ. Պատմ. վասն Սրբոյն Մահապայ հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին: Վ. 16-րդ թիկ 1853, երես 81: Եւ զատաւոր աղօթիցն՝ յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն է նստաստալ, յորչ վերայ կատարի մեղաւախի եւ կեցղամարտ խորհուրդ մարմնայ եւ արեան ապրեցուցին մեղոյ տեսում՝ ըստ արժանի բաւականութեանն զարդարուն պահեսցին անխախտ յուցմամբ եւ ինկարկութեամբ. եւ պարտապալ բաղաբոմով, եւ մեծ ի ճա մկրատումն ինքնացին, եւ անդ, որպէս եւ սովորութիւն իսկ է եւ յայլմն՝ ի ճմին կանգնեցի աւազան մկրտութեան:

ՀԱՅ-ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ ՔԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հայոց նախաքրիստոնէական ճարտարապետութեան թեան ըստ ամենայնի գարգացած վիճակ մը

ունենալուն վրայ են, հողէն դուրս հեծանոսական շրջաններէ մնացած հատուկորոք բնկորներու Աւելի պարզ և մանրամասն պատկեր մը ունենալու համար պէտք է պատուի բազմազարեան հողանոցներ, ուր թաղուած են գեղարուեստական յիշատակարաններու փայտակներ:

Վասպուրականը, Տարօնը և մասամբ Միջագետքը պատմական հայ գեղարուեստի այնպիսի աշխարհներ են, որոնցմէ քաղուելիք արդիւնքը մեր պատմութեան առաջին գլուխները պիտի կազմէ: առանց այս գաւառներու խուզարկութեան միշտ թերի կը մնան ուրիշ տեղերու վրայ կատարուած բոլոր հնագիտական ուսումնասիրութիւնները:

Արարատեան նահանգին մէջ, ուր աւելի քիչ բան կը սպասուի հեծանոսական շրջանէն քան Վասպուրական, առանց պեղումի իսկ բազմաթիւ նիւթ կայ գիտական այցելութենէն զուրկ մնացած: Ամէն քաղաքիորի կը տեսնուի պատմութեան համար անգնահատելի գահարներ պարունակող հողակոյտեր՝ բաշի ու բրշի կարօտաքայք բանն ու բրշին այլ դատարարական ու ինքնագիտակ սերունդի են կարօտ:

Հեծանոսական շրջանի քանի մը բերդերու մնացորդներ կան, որոնք բաւական են մեզի հասկնալու թէ, ինչ երկրի կամք, մարմնական բիրտ ոյժ և եգիպտական արտակարգ շարքաշուքի ունեցեր է այդ բերդերը կանգնող ժողովուրդը:

Հրաբդիային աւազաքարի գործածութիւնը դեռ չէ սկսած բերդերու անութեան համար, երկրի յանձն կարծի է շինելուայիցի ծանութեամբ որպարարն է ի գործ դրուած ծաւալի վիթխարի չափերով. մինչև չորս խորանարդ մէթր քարի իրարու վրայ դրուած են յոյ մարդկային ոյժով, առանց նոյն իսկ կրաշաղախի, չափալի պաշտօնը կատարել են երկաթի ամուր կապիւրը և արտասովոր սեծութեամբ քարերու բնական ծանրութիւնները: Ոչ մէկ ոյժ բաւական չէր անոնց ճարտարօրէն հիւստեած շարքերը քանդելու ինչէն բնութեան ուժեղ սասանմանքն ունդիմադրելի զօրութեանն է ի կործանէին:

Այս բերդերու համար գործածուած քարերու խոշորութեան վրայ գաղափար մը կազմելու համար բաւական թող ըլլան մէկ երկու օրինակները:

Երասխի և Ախուրեանի իրար խառնուած տեղը նախկին Երուսաղէմի մէջ, ուր այժմ կայ չափաւոր Պալատ պարսկաբնակ գիւղը, պարտաւորութեան և այգիներու շրջափակ են շինած բերդին թափած քարերով. ամէն կողմէն մէկ շարք քար բաւական եղած է անանցանելի գոտանուր համար, ամէն քարի բարձրութիւն մէկ ու կէս մէթրէն պակաս չէ, և առանց բացառութեան անոնց վրայ կը տեսնուի երկաթի կապիւրուէ փորուածքները:

Բագարանի մէջ նոյն շրջանէն մնացած փոքր սրահ մը կայ, որուն իւրաքանչիւր կողմի պատերուն համար բաւական եղած է իրարու վրայ դնել հինգ կամ վեց քար: Քրիտոնէական

շրջանի մէջ այս սրահի մնացորդը վերածեր են տոճմային դամբարանի և ստորին կարգի շարքերուն վրայ փորագրեր են արձանագրութիւններ ու խաչեր, անոնց յաւիտենական անշարժութեան վրայ միանգամայն վստահ:

Բագարանի հին բերդի պարիսպները ինքնին սարսափելի սեծադրութեամբ ինքններ են, որոնց հայելի հետքը մնացեր է այսօր հողի երեսին. մասեր կան որ մինչև երկուք ու կէս մէթր լեռնաբլուրէն ունին, իսկ քարերու խոշորութեան մարդ կը զարհուրէ. թէ ի՞նչ միջոցով այդ սեծամեծ գանգուածներ իրարու վրայ հաներ են, հասկնալ անկարելի է:

Նոյն ոճը, նոյն չաքաշ գիւղային աշխատանքը կը ներկայացնէ Տիկորի բերդը, սա թէև համամասնաբար փոքր տարածութիւն ունի, սակայն աւելի որոշ և ընդհանուր յատկանքով, որուն մէջ բաց ի պատերէն յայտնի են նաև ձեռագործ ճանապարհները, ոչ մէկ գոտարութեան առկու կանգ չեն առեր շինողները, զարեւանդներն հարթեր են ցած կողմին վրայ որպարար հաստատուն պատեր շինելով. իսկ հանդիպած ապառաժները մինչև չորս մէթր լայնութեամբ ձեղքեր անցեր են:

Բերդէն ինչոյդ այս ճանապարհը լեռան հիւսիսային լանջին վրայ մինչև ութը-մէթր կը լայննայ և կը հաննի ուղիղ Կամախարանի կիւղեղին արևմտեան դրան առջև, ուր կը ձիւղաւորուի գանախան ուղղութեամբ: Ենկեղեղին հարաւային կողմը գտնուած հին գերեզմանատան մէջ տապանաքարերու վրայ եղած արձանագրութիւններէ կը տեսնուի որ, ՎՊ զարուր թէ՛ բերդը և թէ՛ ճանապարհը անգլապանելի եղած են, որովհետև գերեզմանատունը շինուած է ճանապարհին վրայ:

Վերին աստիճան ուշագրաւ են որպարար մէջ փորուած հին քարայրներ: Առանց ստուգումի մարդ չէ կարող նայիլ Բագարանի մէջ գտնուող քարայրի վրայ: Վերէն վայր ուղղահայեաց կերպով կտրուած բարձր լեռան մը կուրծքին, առ նուազն 80 մէթր բարձրութեամբ. քարայրէն փեր այ կայ նաև մօտ 50 մէթր բարձրութիւն: Ամէն կողմէ անմատչելի է այս քարայրը, բաց ի միակ ձեռագարծ նեղ ճանապարհէ մը որն որ յատկապէս փորուած է լեռան կուրծքին: Բիշ մարդու գործ է առանց գլխի պոռոյտի անցնել այդ ստուգանախի անդունդի վրայէն որուն ահաւորութիւնը կը բազմապատուի: Ախուրեանի Փշֆոշոցներու արձագանքներովը:

Այս տեսակ անմատչելի քարայրներու շինութիւնը սովորական կերելի ճարտարանի մէջ, թերևս իբրև ապաստանարան քաղաքական փոթորիկներու ժամանակ: Խորնայնքին կը նկարագրէ Մանանդի գաւառին մէջ ուրիշ քարայր մը, որուն մէջ ապաստաններ էին Արշակի գանձերը փակցնողները (1): Հնուամիջոցներն ստիպուել են երկաթէ կապելով շինուած ամուր սնտուկներու

մէջ մարդիկ նստեցնել և չուսնով վերէն վար կտնել, բայց կրկին չեն յաղդեր քարայրին մասնաւոր:

Իր բոլոր կատարելութիւններով հայ գեղարուեստի թագուհին և Գառնիի մէջ Տրդատայ Թախթ ըստած չէրք, որուն բնիկները հոգին հաւատարած են այսօր և վայրենի գիւղացիներ և քաղաքացիներ անընդհատ կը տանին անոր չքնաղ քանդակազարդ քարերը գոմեր ու մարազներ շինելու համար:

Ինչ որ ալ բլլայ այս չէրք, թախթ, հովանոց կամ մենան, լիովին կ'արգրայանէ անոր Տրդատի վերագրուելու ժողովրդային աւանդութիւնը: Հռոմի մէջ դատարարականութիւն ստացող Տրդատը միայն կարող էր այս ճաշակը ունենալ և անոր ոճը ընդհանրացնելու ձգտել Հայաստանի մէջ:

Հռոմէական արուեստի զօրեղ ներգործութեան տակ կազմուած է իր ընդհանուր գծերուն մէջ, սակայն երբ մանրամասնութեանը կը մըտնենք, կը տեսնենք որ տեղական ճաշակն ալ ոչ նուազ դեր կատարեր է:

Շատ պարզ է որ Հռոմէացի ճարտարապետ չկար անոր վրայ հսկող, եթէ ոչ չէին պատաներ այնպիսի սխալներ, որոնք հռոմէական արուեստին մէջ հաստատուն ընդհանուր օրէնքի տակ գրուած էին, այդ կոմուններու մանրամասնութեանը անձնօթի հայ ճարտարապետը միայն միայն կարող էր մոսլաւութեան գաստարուութեանը մէջ չեղուիլ ընդհանուր օրէնքին: Եւ կը կարծեմ որ Տրդատի յիշողութիւններն են որ զեկարելոր են չէնքնն ընդհանուր ճարտարապետութիւնը, ան ներշնչել է հայ ճարտարապետին այնքան բան որչափ որ իբրև ոչ մասնազետ միտքը պահած էր Հռոմի մէջ. մնացածը թողեր է տեղական ճարտարապետի ճաշակին:

Երբ քանդակներու մասերը առանձին քըննենք, մեծ մասամբ հռոմէական արուեստին օտար կը գտնենք. և ինչ մասեր որ Հռոմի արուեստին կը պատկանին, անոնք ալ թէ՛ հաւաքականութիւններով և թէ՛ քանդակագործական ոճով դարձեալ տեղական ոճին ենթարկուած բուն յանձնութիւններ են:

Ընդհանուր առմամբ պէտք է ըսենք որ Տրդատի թախթը իր հռոմէական ճարտարապետութեան մեծ խառնուրդով բացառութիւն է Հայկական ոճի դարձումը ուղղութիւններու մէջ: Որչափ որ Տրդատ ցանկացել է հայ ճարտարապետութեան մէջ յեղաշրջում մը յառաջ բերել, սակայն բոլորովին չէ յաղդեր: Հայեր չեն համակրեր բոլորովին այդ ոճին, գտնել և ընդունել են այն մասերը, որոնք իրենց հաճելի երեւցեր են. և 6 դարերու յիշատակարաններուն վրայ Տրդատի թախթը յիշեցնող հազիւ քանի մը ձեւեր կը տեսնենք:

Իմ կատարած հետազոտութիւններէս եկրահայտ: ցեր եմ որ Հայոց քրիստոնէական շրջանի

ճարտարապետութիւնը, սկսած 4 դ և 5 դ դարերէն մինչև վերջին անկումը 14 դ դար: չորս տեսակ վերածնութիւններէ անցեր է, որոնց առաջինի կը պատկանին էջմիածնի կաթողիկէն և Տիգրիս եկեղեցին նախ քան Սահակ Կամսարակներէ վերանորոգութիւն կատարելը:

Վերածնութեան առաջին շրջանը, որ սկսած է 4 դ դարէն մինչև 7 դ դար, յայտնի նշաններ ցոյց կուտայ որ ենթակրկուած է հռոմէական ճարտարապետութեան զարգացնողակներու եւ moulureներու քանի մը ձեւերու մէջ:

Էջմիածնի կաթողիկէն տակաւին պահած է modillonներով զարդարուած corniche մը, բայց միւս մասերուն մէջ, անընդհատ նորոգութիւններու պատճառաւ հիննց գրեթէ բան չէ մնացեր, որպէս զի կարելի ըլլար ճշտել հասնալ թէ ինչ չափով և ինչ ներդաշնակութեամբ պատուաւորուած էր հռոմէականը հայ ոճին հետ:

Տիգրիս եկեղեցին ալ թէև յաճախ ենթարկուեր է փոփոխութիւններու, բայց շատ բնորոշ կերպով պահած է հայ և հռոմէական ճարտարապետութեան ներդաշնակ խառնուրդը:

Հռոմէական արուեստի ներգործութիւնը մասնաշնչով գլխաւոր մասերը Տիգրիս եկեղեցիին վրայ արեւելեան և արեւմտեան մեծ frontonներն ու չէրք շրջապատող որմասիւններու լայնութեանը և բարձրութեանը համահարկութիւններն են: Որմասիւնները օտար համահարկութիւնը պահելով անպիւրճ, խոյաններ և խարխիւներ բուրովով տարբեր կերպարանք ստացած են իրենց անօրինակ քանդակներով: Քանի մը խոյաններ կան թէև յունականին հետեւողութեան շանքեր ցոյց տուող, բայց մնացած մեծ մասը ոչ մէկ կերպով չեն կապուել շրջակայ ազգերու ոճերուն հետ: Աստից մէջ քանդակամասեր կան, որոնք նորմալ բոլորմներ են 9 դ և 10 դ դարերու մէջ ծագող և յետոյ ալ գոթական ճարտարապետութեան մեծ հարստութիւններէն մէկը կապուել հայկական ամենաճախ մասնաւոր մասերու: Չէ կարելի չհիմնալ բոլորակ որմասիւններու իրարանցող ծրագրող ճարտարապետի պայծառ երեւակայութեան վրայ. քառակուսի տախտակի մը չորս անիւններուն վրայ չեղարի քանդակներ և աստիճանաբար իրարմէ բարձր սրածայր տերեւներու շարքեր, ամենեւ բարձր տերեւներուն ծայրերուն վրայ գետնկեր և կունածեւ սիւսառակ մը սուր ծայրը անցնեցած չորս անիւններու տերեւներուն հեռակարգութեան նշան մնացած դատարկութեան մէջ. կոնաձեւին ամբողջ շուրջը քանդակուած են մանրիկ ձողիկներ որոնք շատ կը յիշեցնեն տաճկահայ կղերիկ գլխու խոյրը և անոր կոնաձեւ մասին վրայի ծալքերու շարքը: Սկաւառակներ վերի շրջանները պատկուած են երկգծանի բոլորչի մանեակով մը որուն մէջտեղէն վար կտնուած է մինչև ներքև լայն ծապաւեռի մը վրայ քանդակուած պատաձեւ օգակներով շղթի մը. մանեակէն վեր կը սկսի արդէն սեան բունը: Այսքան վայելչութիւն, շքեղութիւն այս խարխիւններուն վրայ, ոչ մէկ տեղ իրենց նախորդը չունին:

Խոյակներէն մէկուն վրայ քանդակուած են երկու եղջիւրներ, որոնք իջնելով վերէն վար և փաթաթուելով խոյակին արտակարգ գեղեցկութիւն կուտան: Գառակուսի որմասիւններու խոյակներուն մէջ քանդակուած են դանապան վայրենի կենդանիներ ծառաւ և համարձակ գծերով, որպիսիները դժուար է տեսնել հայ ծառաւորապետութեան մէջ մինչև 129 դար:

Այս քոթոր կատարելութիւններու հետ կան մասեր ալ որոնք սկզբնական փորձեր միայն կը ներկայացնեն Տիգորի եկեղեցիին մէջ: Պարզ կերևելի որ նախ քան 59 դար գմբէթի կառուցումը անմանութիւն էր Հայաստանի մէջ և թերևս առաջին փորձն է Տիգորի եկեղեցիին գմբէթը:

Չորս կողմէն ներս հակուած պատերով միայն կարողացեր են գմբէթի ձև տալ անոր ի ներքուստ, իսկ արտաքուստ միայն խորանարդ մըրայց իր նախնականութեամբ հանգերձ բաւական համարեղ միջոցի են դիմած առանց կապարի շինելու համար: Գմբէթի այս նախնական ձևին վրայ է որ հետզհետէ դարգացեր և կատարյալգործուեր են յետագայ դարերու մէջ նախանշիչ շքեղութեան հասած հայկական կոնաձև գմբէթները:

Հաւանականաբար 69 դարու վերջերը սկսեր է հայ ծառաւորապետութեան երկրորդ վերածնութիւնը: որովհետև 79 դարուն արդէն նախորդ ոճէն բոլորովին տարբեր, նոր ուղղութեան

Ջուարբնոց եկեղեցիի ցերի խոյակներ (գործ է. դարու)

վրայ կանգնած է, Հաւանական ոճի ներգործութիւնը միանգամայն անհետացած է, անոր տեղը բռնած են Ասորական և Սասանական փոխանցումներ: Cornicheներ բաց ի սասանականէն կարծեք ամենահին եգիպտական և Բաղդէական ոճերու վերաշունչներ են, նոյնպէս գնդապոլիս խոյակներ երբեմն մանուածոյ քանդակներով ծածկուած, օճապարներու ներքև երկու ծալերու վրայ յարմարցուած են յունական խորոզներ (spirale), սակայն ոչ խոյակէսպոստական, աւելի նման արեւելեան ձևերուն, որոնք երբեքան Նիսուէի և Պերսեպոլի պիղուններով: Պատուհանները առ հասարակ չբնականուած են բաղձատեսակ moulureներով և պսակուած ծաղիկ-

ներու և տերևներու խառնուրդով քանդակուած լայն ժապաւէններով: Այս երկրորդ վերածնութեան մէջ ինքնուրոյն պարզաբանական ստեղծելու համար, շատ քիչ անգամ գիմեր են բնութեան, երեսակայութիւնն է ներշնչելու արուեստագէտներուն ուղիղ ու կոր գծերով զազափարական տերևներու ու ցօղուններու հիւսուածքներով ստեղծել գլխիկ ներդաշնակութիւն մը, որուն decadenice անունը կուտայ ներկայ ծառաւորապետութիւնը և դարուս մէջ միայն ստեղծուած կը համարի: Արդեօք ճիշտի մեծ անանկալ պիտի ըլլայ մեր ժամանակակից արուեստագէտներու համար, երբ օր մը տեսնեն իրենց սեփականութիւնը կարծած զարդարաւոր-

ներսև անհամար օրինակները ունեւոյն տաւ-
ներէն դար առաջ իրագործուած Հայաստանի
մէջ :

Մարդոց և կենդանիներու քանդակներուն
համար յառջ շրջանն է երկրորդ վերածնութիւ-
նը , այդ ձեւըլլ զգալի կերպով ինկած և հակա-
ռակ միւս ձեւերուն հասարակարգութեան :
Բացառաբար Մերնիի եկեղեցիին դռներուն վը-
րայ կան բարձրաքանդակ պատկերներ , որոնք
աւելի պատմական նշանակութիւն ունին քան
գեղարուեստական : Այս քանդակներուն մէջ մենք
կը տեսնենք յի դարու հայ իշխանին ու աշխուս-
կանին տարազը իր բոլոր մանրամասնութիւննե-
րով , որուն անփոփոխ շարունակութիւնը պահ-
ուած է քուրդ պէյներու մէջ : Այս շրջանին
գերեզմանաբարերու վրայ ալ կը անտեսին մար-
դոց պատկերները որոնք միեւնոյն տարաբար ունին
Զուարթնոց եկեղեցին յի գարու Հայոց
ճարտարապետութեան գլուխ գործոցն է և ան-
համեմատ մեծ արուեստագիտութեամբ փորա-
ցուած են բոլոր քանդակները , սակայն այնտեղ
ալ բոլորովին անյաշուղ են մարդոց պատկերներու
քանդակները :

Խնայէս եկեղեցական նոյնպէս ալ գեղարուես-
տական ճարտարապետութեան մէջ եկական օրի-
նակ մը՝ Զուարթնոց եկեղեցին : Թէէն շատ և
խօսուած այս նշանակալիտ յիշատակարանին վրայ ,
բայց որչափ որ խօսուի գրաւիչը քիւն է : Ճշմա-
րիտ է որ ան չունի Պատմէոսի և Մ. Ստրիպի
գմբէշներու վիթխարի տրամագիծը և ոչ ալ
անոնց մէջ վաղած ոսկիի հեղեղները կան այս-
տեղ , բայց կայ ճարտարապետական այնպիսի
մեծութիւն մը և արուեստագիտական այնպիսի
հմտութիւն , որ համաշխարհային ճարտարապե-
տութեան մէջ հազուադէպ օրինակ է պսակ է
Հայու . ստեղծագործական տաղանդի(1) :

Մոզես Կաղանկատացույ վկայութեան հա-
յիով , Կոստանդին կայսրը զմայած մնաց այս
եկեղեցիի գեղարուեստական մեծագործութեան
առջև , և իր հետ տարաւ ճարտարապետը Պո-
սոյ մէջ ալ նմանը շինել տալու համար , սակայն
ճարտարապետը ճանապարհին մեռաւ :

Եւնէ Զուարթնոցի բոլոր զարդարանքները
ձուլածոյ սովիով ու արծաթով շինուէին , այնքան
ըրանաշատ չայիտ պատճառէն որչափ որ կը
պատճառեն ներքուստ ութիք սինկուսու վրայ
կախուած կրկնակ հսկայ գմբէշները և գմբէթ-
ներու խորիսիւր կազմող ութիք աղեղները որոնք

արտաքին պատին գուգահեռական կորութեամբ
ձգուած են մէկ սինկուս գէպ ի միւսը :

Զուարթնոցի աւերակները պարզապէս կը
ծաղրեն մեր պատրուան գիտական օրէնքներու
վրայ հիմնուած տարողութեանն շրթին հաշիւ-
ները . եթէ նախ քան Զուարթնոցի գտնուելը ,
նոյն ծրագիրը նրապալաւի վրայ գրուէր . ներ-
կայ արուեստագէտներ , ոսկումով լեցուած ,
խելաբար պիտի համարէին ներկայացնողը . բայց
իրականութիւնը բնեցուցած է ամէն յաւակնաւ
բերաններ :

Այս անօրինակ յանդգնութեամբ կանգնուած
շէնքը երեք հարիւր տարի շարունակ կանգնած
մնացած էր . սո արդէն ապացոյց է կանգնող
ճարտարապետին լիակատար գիտակցութեան և
մասնագիտական գերագոյն աստիճանի հմուտ-
ութեան :

Գալիկ Ա. 119 դարու սկիզբը (1000 թուին),
կանգնեց և Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին Զուարթ-
նոցի պատճէնով . բայց լին անհամեմատ տար-
բերութեամբ այս այս երկու միանման շէնքերու
ճարտարապետներուն հեռատեսութեամբ մէջ .
Զուարթնոցի ճարտարապետը ճնշու՞մ պատուա-
ցող մասերուն վրայ լինել և աւագաբար կամ
շեշտաբար գործածել է . մինչդէռ Անիի մէջ հրա-
բլիտային սովորական քարով են ծանրաբեռ-
ուած նոյն մասերը . և անա այդ անհետատե-
սութիւնը շուտով ունեցել է իր աղէտալի
հետեւանը , հազիւ 10-12 տարի անցած արդէն
շէնքը ամէն կողմէ սկսել է ձեղքաւել ու գրկել
անգործածակ եկած է :

Խնայէս Գառնիի Տրդատայ Թաթար , այնպէս
ալ Զուարթնոցի նկեղեցին Յուստ-Համէական
արուեստի մեծ խառնուրդ ունի , սակայն այդ
խառնուրդներէն պիտաւոր մասը կը կազմէն ար-
տաքին բոլորակ և զարդաքանդակներու մասեր .
մնացեալ մասերուն մէջ գերաշին զիբը ունին
սեղական ոճերը , մասնաւոր ածոր արտասովոր
կազմութիւնը , այրիներ խառնուած ձուլուած բո-
լորակին մէջ . ի դուր է փնտռել ուրիշ երկի-
րներու մէջ այդ ոճը . անբանաբար ինչ կերպով
հայկական սեփականութիւն է :

Արտաքուստ , բոլորակ պատուհաններու ամէն
սեանկ քանդակապարզ շրջանակներ կապ չունին
արտաքին արուեստներու հետ , շատ անշնչ
բացաւութեամբ . նոյնպէս ներքին աղեղներու
շրթանց վրայ քանդակուածները . այս վերին-
ներս Տիկորի եկեղեցիի զրանց վրայ գտնուած-
ներուն մէկ ուրիշ այլաբանութիւնն են :

Արժեքներ քանդակուած չորս մեծ խոյակ-
ները , որոնց վրայ հանգչած էին ներքին ութիք
մեծ պատասխանատու աղեղներու ծայրերը ,
յատկապէս Զուարթնոցի համար ծրագրուած են
իրենց պաշտօնին համապատասխան ձեւով . անոնց
վրայ քանդակուած արժեւներն ալ շատ կարելի է
հայկական աւանդութեան դր հետ կապուած են :
Այս փոքր խոյակներ , որոնց գնդաւե կողով-
ները մասնաւոր քանդակներ ունին՝ և վերեւէն
spiraleներ , իրենց մանրամասնութիւններուն

(1) Խայիկ վարդապետ Գառնիի որ պատու
և յարգանքով աւելանի է Զուարթնոցի մեծ մատարապե-
տական մեծագործութիւն մը ի յայ բերելուն համար , մոյն
յոյսի եւս դատապարտելի է այդ մեծագործութեան նշխա-
րները մինչև այսօր գիտութեան բազում իր մաս բանաւոր
պահման մամաւ . եթէ այսուհետեւ ալ չի փութացնէ պե-
ղութեանը ետեւ աղիկներն իրաւաւոր մատարապետին ,
պարզապէս կը մեղանէ ճիւղապէս և բառայալեւ իրեն
աջակցողներու մատակարար և անփոփոխութեան դէմ :

մէջ առանձին առանձին երկիրներու մէջ զարգացող արուեստներու փոխառութիւնն են, իսկ այդ առանձին տարրերէն կազմութիւնը պէտք է տեղական ճաշակի վերաբերել: Հաւանականաբար խորաներու այդ ձևը Յոյ գունում մէջ սկսած է գործածուիլ Հայոց մէջ, որուն մէջ օրինակը կայ Երեւոյթի տաճարին մէջ: Մագուժով Ասորա-քաղէական են լծէ՝ գունդերու և լծէ՝ spirale-ները, բայց առանձին գործածուած իրենց նախնի բնագաւառին մէջ. իմ կարծիքով, այդ ոճը երեք ճանապարհով մեկնել է գանազան կողմեր: Մէկ գծով անցել է Հնդկաստան, մէկ գծով ալ դէպ ի Սիրիական եկեղեցիներ. իսկ ուրիշ գծով ալ Հայաստան. այս երեք երկիրներու մէջ ալ տարբեր երևոյթ ստացել են քնդաձև խոյակներու համապատասխանները: Միայն Սիրիայի և Հայաստանի մէջ միօրինակութիւն կը ներկայացնեն կողովի հիւստած քանդակագործութիւնով որ լեւրես կապ ունի արագործուած աւանդութեան մը հետ, և այդ աւանդութիւնն ալ Սուղդանի տաճարին գրան երկու թովի սիւներու խոյակներն ըլլալ կը կարծեմ, որոնց գունդերը ցանցակերպ Տիւսուածքով ծածկել է Սողդանի տաճարի ճարտարագիտական Փիւնիկցի Քերամը(1):

Ով գիտէ Ինչ աղէտալի հանգամանքներու պատճառաւ 79 դարէն յետոյ հայ ճարտարապետութիւնը գրեթէ բոլորովին ինկած է: Յոյ գարեւն մինչև Յոյ դարու կէսը կարելոյ չէինութիւններու ոչ պատմական յիշատակութիւն կըլգտնենք և ոչ ալ միացորդներ:

Այս ողբալի անկումին պատճառը անշուշտ Արաբներու Հայաստան արշաւ են էր: Այս շրջանին պատմութիւնը սրտաձմինկ ողբերգութիւն մըն է. արեւմտաբուն գաղաններու նման ներս խուժող վայրենի ցեղին առջև ոչ մէկ սրբութիւն չէ գտնուի, այդպէս խորհակի նման խամրեցուցելու ու թողնուցուցել են երկար դարեր Հայաստանի մէջ մշակուած դեղարուեստի բուրաստաւը: Բաւական չէր թալանն ու կողոպուտը, քանդակ ու աւերել են այն ամէնը ինչ որ քաղաքակրթութիւն, մեծութիւն և փառք կը ներկայացնէին. անոնց համոզումով անհատաւ իրաւունք չունէր պաշտ, տաճար, հարստութիւն և հայրենիք ունենալու, այդ ամէնուն տէր իրենք պիտի ըլլային, և կեանքուն ալ իրենց ստուռն ու գերին իր կարծուի որ Զուարթնոց եկեղեցիի նման հոյակապ կոթող մը է լծէ հիմնադրածը չի կործանեցին, բայց անպիտի վիճակի մը հասցուցին որ կործանուած տարրերութիւն չունէր:

Արծրունի և Բագրատունի թագաւորութիւններու վերականգնումով սահմանափակուել են ծայրայեղ խժժութիւնները և քաղաքական կեանքի վերականգնումով յառաջ եկել է հայ ճարտարապետութեան երրորդ վերածնութիւնը:

Ոչ միայն գեղարուեստաւոր այլ և աւանդապահ հայ ժողովուրդը այս նոր վերածնութեան

մէջ շատ քիչ բան մերժել է հին արուեստէն, գրեթէ նախկինի վրայ աւելցուցել է հետզհետէ փոխառութիւններ և նոր ստեղծագործութիւններ:

Այս շրջանին մէջ վերստին երեցել են պահ մը յունական տեխնիկը, որոնք ներդաշնակութիւն խառնուած են աւանդական հայկական գարդաբանականներուն մէջ: Հռոմոսի վաւերի գաւթի մասնատաղը, որ աղեղներու խառնածնութիւնով ինք գանազան մասերու բաժնուած է, իւրաքանչիւր բաժնունում առանձին տեսակ քանդակագործութիւնով զարդարուած է, որոնցմէ մէկն է այստեղ ցոյց տրուած պատկերը: Զորս հատ միակտուր քարերով ծածկուած է իւրաքանչիւր առաստաղ, և չորս քարի մէջտեղին սև քարի լայն շերտով մը խառնուած է յատկապէս զարդարուն խաչ մը քանդակուելու համար, չորս քարերու վրայի քանդակներն ալ միանման չեն, այսպէս կը պահանջէր հայ արուեստագետին ճաշակը:

Գաւթի կեղերնական մասը որ փոխանակ առաստաղի գմբէթի վերածնուած է, գլեպի ներս հաւերած ուժը խոշոր քարերով միայն կազմուած է ամբողջը, և ամէն քարի վրայ անկարագրելի գեղեցկութեամբ առանձին տեսակ զարդարանքներ փորագրուած են:

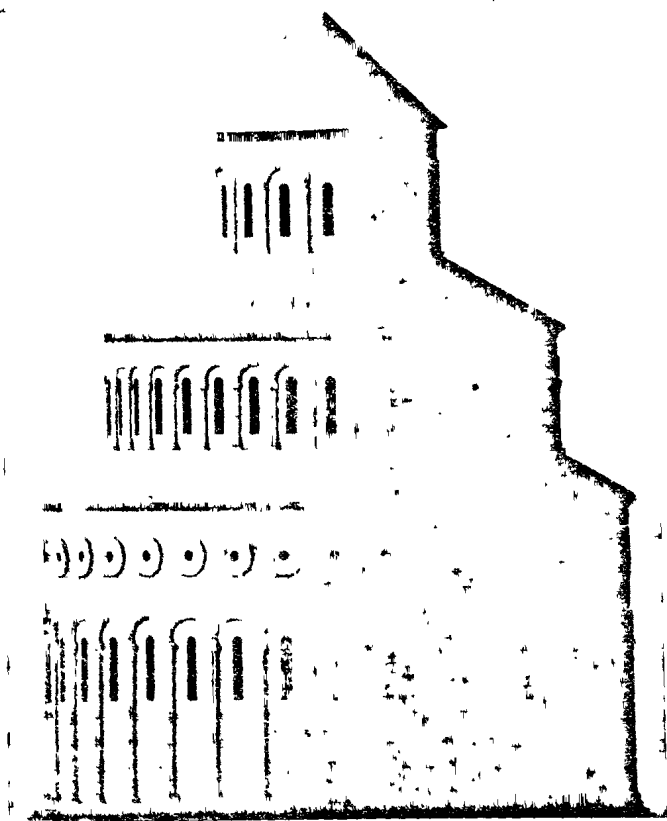
Երբէք չեմ մոռնար այն բոլակները խառնալի արուեստագետի մը հետ ով գիտէինք ու գմբէթը 1903 թուականին: Սքանչացած ու յափշտակուած խառնալիքի նրանի կարգալիք ինք, բնովը «Բագրատուր Ժողովուրդ էք որ այսպիսի հարստութիւններ ունիք մնացած այսպիսի դարերէ՝ յորում տակաւին Եւրոպայի մեծ մասը կհաւաքայինք վիճակի մէջ էր » և խոս երևոյթին հպարտացայ, սակայն միևնորի ժամանակ ձեռք չէր չի կարմիրը, մտածելով որ միջին դարու Եւրոպացիի շայիկէն շատ աւելի աղտուա էր այսօրուան մեր շայիկը, զուցէ իբրև մեղադրանք նետեց երեսիս աս հնգնական գովասանքը, և շատ հաւանական է, որպիսեւ յետոյ երբ տեսաւ Աղբուր Ողբունի գերեզմանին շուրջը եղած ապակահոսութիւնները, չի կրցաւ ծածկիլ ներքին զգացմանը «Մեր այս կարգի չիրիմները ուկնթիւ բնեկզմով ու թաւիշով կը ծածկենք» քառու իմ քարութիւնս բունը էր:

Երրորդ վերածնութեան գլուխ գործոցներն են Անիի կաթողիկէն և Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցին որ բացուեցաւ 1903-1906 թուականներուն Պր. Ն. Մառի պեղումներով:

Գագկաշէն Ս. Գրիգորի գոյութիւնը պատմութիւնով մտածել էր, բայց տեղը անպայման էր, անոր տեղը ճշտելու պատիւը կը վերաբերի Ա. Վրոյրի որ առաջին անգամ յայտարարած է 1902 թուականին:

Շատ ճիշտ էր գրած պատմագիրը անոր մասին: Զափով, ձեռով ոչ մէկ տարբերութիւն չունի Զուարթնոցէն, միայն զարդաքանդակներն են որ Զուարթնոցին օտար են. Յոյ գարու զուտ հայկական քանդակներով զարդարուած է յու-

(1) Հին կապարան, Գ. Թուր. գլ. Ե. հմբ. 41-42:

Աճիկի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, Ջուարթնոցի նմանությամբ
Գաղիկ Ա.ի շինածը 1000 բուսականին

նականի թեթև խառնուրդով։ Այս եկեղեցին պարզեց մեզի Գաղիկ Ա.ի երկու մեծը բարձրությունում հսկայ արձանը, որն որ եթե իր դեղարուեստականությունը չէ կարող մրցել հայկական ուրիշ զարդացած ճիւղերու հետ, սակայն կը սորվեցնէ մեզի Բագրատունի թագաւորներու յատուկ արհեստիան ճոխ տարազը բոլոր մանրամասնութեամբ։

Ղի դարու հայ հանձարի մէկ զարմանալի պտուղն է օրհասական վիճակի հասած և ընդ միշտ այցելութենէ զրկուած փոքրիկ Հովիւի եկեղեցին Անիի պարիսպներէն դուրս թռչած

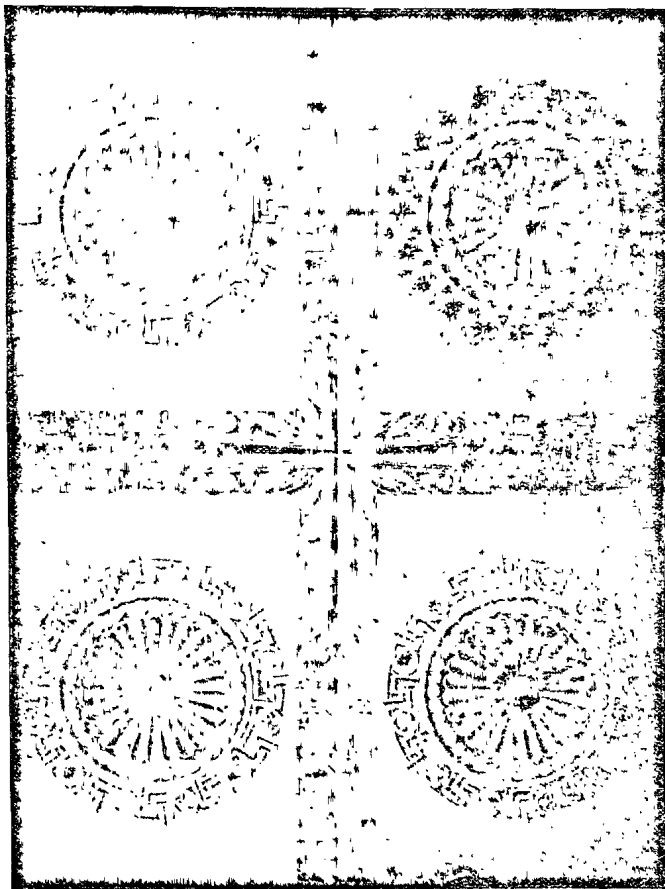
քուստ մանրանկարն է Ջուարթնոցի և Գաղիկ շէն Ս. Գրիգորի, իսկ ներքին կողմէն, ամբողջ կիսակլոր աղեղներու ծայրերը հաւաքուելով կենդրոնին վրայ, առանց սիւնի կախուած մնալուն նկարագիրը՝ ոսկի տաւերով պէտք է արձանագրել ճարտարապետութեան ընդհանուր պատմութեան մէջ։ Հովիւի եկեղեցին անգնահատելի գոհար է հայ յիշատակարաններու շարքին մէջ։

Երբորդ վերածնութիւնը մանուածոյներու անհունութեան շրջան մըն է որուն մէջ հայ արուեստագէտներ անընդհատ մրցել են մէկմէկ գերազանցելու համար։ Ոչ միայն արուեստա

Արփայանի արշաւանը (106%) առէն բան հիւմնայտակ կործաներ է բովանդակ Հայաստանի մէջ, մնտաւորապէս 120 տարի Հայերը չեն կարողացեր գեղարուեստի կամ ճարտարապետութեան վրայ մտածել. մարդ ի դուր կը փնտռէ այս 120 տարուան մէջ նոր շինութիւնն մը կամ

արձանագրութիւն մը: Անիի կաթողիկէն այս ժամանակ 60 տարի իբրեւ մզկիթ ծառայեցնելէն զատ քանի մը արձանագրութիւններէ ալ կ'իմանանք որ շատ մը եկեղեցիներ բոլորովն քանդեր են:

Բունակալութեան ոյժը 129 գարու կէսէն

Հռոմոսի վանքի զաւիթի առաստաղներէն մէկը, շինուած ԺԱ. դարուն

յետոյ սկսեր է կամաց կամաց թուլանալ, որով ժողովուրդի սրտին մէջ սկսեր է տակաւ դարձնել գեղարուեստի սէրը. 1198 թուականին երբ երկրի վարչութիւնը Վրաստանի հովանաւորութեան տակ Զաքարէ սպասաւորի ձեռքն էր անցնիլ, անմիջապէս անկաւատալի արագութեամբ ամբողջ երկիրը ծածկուեր է նոր ոճի նոր գեղեցկութիւններով դարգարուած

անթիւ յիշատակարաններով: Այս շրջանին մէջ ոչ միայն շինուեր են տաճարներ, այլեւ բերդեր, կամուրջներ, ձեռագործ ձանապարհներ, և այլ բազմաթիւ հասարակական շինութիւններ: Անիի պարիսպներու այսօրուան կանգուն բարձրարեւել շատարակներէն շատերը 139 գարու կէսէն առաջ շինուած են:

Զաքարէի գահակալութեան հետ միաժամա-

նակ յանկարծական փայլով երևան եկող այս նոր արուեստն է հայ ճարարարպետութեան չորրորդ վերածնունդինը, որուն մէջ դարձեալ կը տեսնենք որ աւանդական հին ոճը իր պատուաւոր տեղը ունի, բայց այլևս ծանրաբեռնըւած է արտաքին կարգի նորաստեղծ քանդակագործութիւններով: Այս շրջանին կը պատկանին գոյնգոյն մանր ու խոշոր քարերով նախնին առաստաղները: Երկրաչափական գծերով զարդաքանդակներու մէջ խառնած են ձեռքի ճարարարութիւնամբ գծուած տերևներ, ծաղիկներ, ցօղուններ, հիւսուած՝ զանազան վայրի և ընտանի անասուններու ու բազմատեսակ լուսուներկու շուրջը: Փոխուել են մեծ մասամբ խոշոր սիւններու ձևերը և անոնց քանդակագործութիւնաց ոճերը: մեծապէս զարգացիւ են քանդակագործ մոդայիկներ (գոյնգոյն հարադրային քարերով շինուած) սեփալքութիւններ կամարներ կամ աղւններու բազմատեսակ խառնակումներ: Ան այս ոճերն են որ ունենք արարական կամ սեւծութեան կը համարին, առանց համոզիչ փաստերու վրայ հիմնելու իրենց ենթադրութիւնները: Բայց որովհետեւ այդ կարծիքի մեծ մասամբ հերքումը ուսումնասիրութեան ընդարձակ նիւթ է և առանձին յօդուածներ են հարկուող այդ մասին իմ աւանձին տեսութիւնս պարզելու համար, հետեւաբար, ուրիշ յարմար առիթի լողողով՝ այստեղ պիտի բաւականանամ քանի մը կարևոր բացատրութիւններով:

Անուրանալի է որ հայ ճարարարպետութեան այս վերջին վերածնունդինը զուտ արեւելեան է, ասոր մէջ ո՛չ յունական կայ, ո՛չ հռոմէական. միւսեւոր տոնն ունի իր մէջ բաւական խառնուրդ, բայց այդ խառնուրդը ո՛չ արաբական է և ո՛չ սելջուքեան, այլ պարսկականին այն ծիւղը որ ծողկնեցաւ արաբական արքայատոհմութեան ժամանակ, որուն զարգացման ուսումնասիրութեան լեժէ մտնելը, պիտի տեսնենք որ այդ շրջանի պարսկական արուեստն այ նախընթաց դարերու Հայաստանի ճարարարպետութեան զգալի չափով յետագայած ազդեցութեան տակ զարգացած է, բայց այս մասին ուրիշ անգամ:

Այս շրջանի հայ ճարարարպետութեան մէջ է որ A. Choisy-ի կարծիքը կ'արգարանայ արմատը Պաղատատի մէջ տեսնելու մասին (1), լեժէ ոչ մէկ մինչև 129 արուն հայ ճարարարպետութեան մէջ քաղցեականի, ասորականի և հին սասանականի հետաւոր ազդեցութիւններ կան լեժէ, սակայն անոնք ալ արդէն վաղուց օտարացած և անզգալի դարձած են կ'ը դարէն սկսած անընդհատ մշակուելով:

Միջին դարերու մէջ ծաղկող ասիական արուեստները իրենց բազմակողմանի զարգացման պատճառաւ գիտական ուսումնասիրութեանց մէջ անհրաժեշտ են ունեւոր յատկութեան տեսակէտով, ասոր ալ պատճառը եւ կը կարծեմ որ

համեմատաբար շատ քիչ քննուած ըլլալն է: Եւ որովհետեւ ընդհանրապէս Արաբական արուեստութեան սահմաններուն տակ կը գտնուէին յաճախ այդ արուեստներու վառարանները, կարճ խօսքով Արաբներու նուիրել են այդ ամէն զարգացման ուժն ու տաղանդը, որոնք բոլորովին զուրկ էին այդ առաւելութենէն: Այսպէս էր նաև ժամանակ մը քիչանդեան ոճը, քիչ էր ձեռքեր որ ինքնուրոյն համաշխարհային արուեստի հուշակ ստանալն է լեժէ վերին տարրերու գիտական լուրջ քննութիւնները անոր լեժարութիւններուն սահման չի գնէին և բազազուութեան տարեկըք չի գտէին:

Այս յօդուածին ընթացքին մէջ մասնաւոր կերպով անունուեցաւ լեժ ինչպէս հայ ճարարարպետութիւնը ինկած է ծիւղտ այն լեժականներուն մէջ, որոնք, Սիւժուրը կամ Թաժարը ողողելով երկիրը քանդել ու աւերել են:

Այս լեժականներուն շատ զարմանալի երևւոյթի մը կը հանդիպենք Հայաստանէն դուրս, մասնական կերպիւսերու արուեստները ուսումնասիրելով: Պարզապէս հայ ճարարարպետութիւնը Հայաստանէն դուրս սկսած է ծաղկիլ, խառնուելով նոյն տեղերու արուեստներու հետ, այն ժամանակ երբ Հայաստանի մէջ արդէն դադարած է:

Վերստ տեսնել որ Ծղ դարուն Հայաստանի մէջ սովորական էին պայտան անդրներ և կամարներ, 7րդ դարուն ծագում առեր էին նաև ogive ըսուած ձևերն այ (1), բայց չէին վերջացած պայտաններ, գրեթէ մինչև հայ ճարարարպետութեան վերջին տնդումը գործածուած էր տեսնենք այդ ոճը, լեժէ Հատ ցուցաւ: 8րդ դարուն արդէն Արաբները Հայաստանը բոլորովին քանդել էին, այլ եւ ճարարարպետութիւնը գոյութիւն չուներ մինչև 9րդ դարու վերջերուն մօտ: Եւ ահա այս աւերման շրջանին, 8-9րդ դարերուն մէջտեղ Սիւրիոյ մէջ կը գտնենք պայտան անդրներու ոճը հայկական ուրիշ քննադրութիւնով միասին: 10րդ դարու վերջինն ալ Սպանիայի մէջ երևան կուգայ Բորտովայի մզկիթին վրայ: Այստեղ ոչ միայն կը տեսնենք որ Ծղ դարէն առաջ սովորական եղող հայ ոճը

(1) Ogive աղեղներու մասին դարձեալ սխալ կարծիք կազմել է A. Choisy (His. de l'arch. T. II. page 21) անուեց 7րդ դարու հայ յիսուականներու մասին ժամանակագրական կամ նկարագրական ճիշտ տեղեկութիւն չունեցողական պատճառաւ: Բոլորեւն ոչ թէ առաջին անգամ Անիի կաթողիկէին մէջ երեցած է ogive աղեղը 1010 թուին, այլ դեռ 7րդ դարուն Աւանանի Ս. Անանիայ, Բարգամիսի Ս. Խեղդոյն եւ ուրիշ կաթողի ժամանակակից եկեղեցիներու մէջ աղեղները առանց քայքայութեան ogive են, միայն Մրեմի եկեղեցին աղեղներն են որ քէն դարձեալ թկուով ունին կաւարին վրայ, սակայն այնքան լիջ որ անզգալի է եւ առաջին նայումով ուղիղ կիսաբոլորակի պէտք ունի: Եւ կը թուի:

(1) Տեսնել էջ 2, սխմակ Բ. մասը, 2:

մինչև Քորտովա հասեր է, այլ և կը պարզուի թէ ի՞նչ շուգով անցեր է մինչև Սպանիա հասնիլը:

Ոմանք կը կարծեն թէ՛ (անշուշտ Տրդ դարու հայ ճարտարապետութեան ծանոթ շեղողներ) Հնդկաստանէն գացած ըլլայ մինչև Սպանիա. այս կարծիքին որչափ անհաւանական է ըլլալը ստուգելու համար, ես կ'առաջարկեմ միայն մէկ բան ճիշդ դարձնել մինչև 10-րդ դարու պատմութիւնը բաղդատել աշխարհագրական քարտեզի հետ:

Միայն Տ և Յրդ դարերու հայ ճարտարապետութիւնը չէ որ դէպ ի հարաւ և հարաւ-արեւմուտը տարածուի է, այլ ամէն դարու մէջ ծաղկող հայ ճարտարապետութիւններ միշտ իրենց ներգործութիւնը ունեցիլ են Հայաստանէն դուրս մասնաւորապէս արապականութեան ներքեւ գտնուած երկիրներու մէջ, այն ալ Հայաստանի մէջ ինկած պահուն. բնականաբար այս երեւոյթը պէտք է բացատրել գերեզմարութեամբ:

Սեր Հայաստանի մէջ 11-րդ դարու վերջին քառորդին ճարտարապետութիւնը վերջին շունչը տալու վրայ էր, յանկարծ Գոնիայի մէջ կ'երեւայ Ալայէտտիւնի հուշակաւոր մզկիթը, որուն վրայի դարդադանդակները մեծ մասամբ հայկական ըլլալէն զատ՝ թէ՛ մզկիթը և թէ՛ ներսի ամպիւններ հայկական ութանկիւրի կաթողիկէ լզումբէթներով պսակուած կը տեսնուի: Ամպիւնի վրայ եղած արձանագրութիւն մը ցոյց կուտայ որ ամպիւնը, հաւանականաբար նաև մզկիթը շինած է Ախլաթցի դաւանաւորին հայ մը (1138 թուին) Մէքքէէն վերադարձին (1): Պէտք չէ մոռնալ որ Վան, Ախլաթ, Արճէշ և Վանայ ծովի շուրջը ուրիշ քանի մը քաղաքներ հայ ճարտարապետութեան մեծ վառարաններ եղած են միշտ. ամէն տեսակ ոճեր, ամենէն առաջ այս տեղերը ծագում առեր և տարածուեր են ամէն կողմ:

Դժուար է առ այժմ ամէն շրջանի համար բազմաթիւ օրինակներ բերել արտաքին ներգործութիւններու մասին, որոնք շատ առաւ են, օրինակ մ'ալ վերջին վերածնութեան փոխանցումներէն բերելով կը բաւականանամ:

Հայ ճարտարապետութեան ջորորդ վերածնութիւնը որ մասնաւորապէս զարդադանդակներու տեսակէտով ամենէն հարուստն էր, տեղութիւնն տեսակէտով ամենէն զգալիորէ եղաւ. 13-րդ դարու կեսէն յետոյ արդէն սկսած է կամաց կամաց իր արլլը կորսնցնել: Այս անգամ թաւաճարապետութեան ամբողջ քաղաքի երկիրը որ այլևս չի վերականգնեցաւ ընդմիջտ. ժողովուրդը գաղթականութեան մէջ փնտռեց իր խաղաղութիւնը միասնաբար երկիրը թոնկելով լեշնադիրն ձեռքը:

Բայց ի՞նչ եղաւ երկրին ճակատագիրը, թող

պատասխանեն մահմետական տարրին մէջ գեղարուեստի սեր, տարաշէ և քաղաքակրթութեան ընդունակութիւն տեսնողներ. պատասխանի կարծու չէ իրականութիւնը. առանց Հայու իրենց ալ չապրեցան Հայու արիւնով լուսացած երկիրներուն մէջ. թշուառացած, դժբաղդացած, անթիւ գալլելու պէս քաղաքացիներ ուրիշ տեղեր իրենց շահատարութիւնները շարունակելու համար. թողելով երկիրը անտէր ու ամալի:

Այս այս վերջին արշաւանքներէն յետոյ Հայաստանէն դուրս ուրիշ երկիրներու մէջ կը գտնուի զարմեալ մարդու հայկական ոճերով կանգնուած մահմետական յիշատակարաններ:

Գոնիայի մէջ Իճէն միմարէի միտքսէն ըսուած չէնքը կանգնուած է 1231 թուականին, որուն վրայ զարմեալ արձանագրուած է ճարտարապետին անունը, դաւանաւորին հայ մը, Գալուստ անունով (1): Ետոյ զարմանալի երեւոյթ է այս դարուն մէջ մահմետադ դաւանաւորին Հայերուն անունին արձանագրելը իրենց կանգնած շէնքերուն վրայ, մինչդեռ Հայաստանի մէջ հայ ճարտարապետներուն այդ սովորութիւնը ամենեւին չտեսնուիր: Կարմիր վանքը (Լոշադանը) բացառութիւն է, որուն արձանագրութեան մէջ յիշատակուած է չէնքը կանգնող Սամէհան ճարտարապետին անունը:

Իմ հետաքրքրած սահմաններու մէջ կ'երեւի որ մինչև 14-րդ դարու կէսը հազիւ թէ կարողացիլ են Հայերը իրենց անտեսական և քաղաքական գոյութիւնը պահել: Մինչև այս ժամանակ հաս հաս կը պատահիր փոքրիկ մատուռներու, դամբարաններու շինութեանց, իսկ 14-րդ դարու կեսէն յետոյ ամէն բան անյայտութեան մէջ թաղուած է, ճարտարապետական կամ գեղարուեստական ոչ մէկ բան կարելի չէ գտնել անկէ անդին երկրէն դուրս գաղթականութեան շուած ճանապարհներու վրայ պէտք է փնտռել հայ գեղարուեստի շարունակութիւնը կամ վերջին մնացորդները:

* *

Դ

ՀԱՅ ԲԱՍՏԱՅՈՒՆ ԽԱՐԱՐԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հին Հայերու ներքին կեանքին և անոնց ապրելու պայմաններուն ծանօթանալու համար առ այժմ մեր ողջքատիկ պատմագրութեանց դիմելէ դատ ուրիշ միջոց չունինք: Բայց որովհետեւ նորագոյն բնագրատական ուղղութիւնը, առանց իրական փաստերու պատմագրական տեղեկութիւններ իրեն ճշմարտութիւն ընդունելու համար շատ դժուարահամ է, այդ պատճառով ալ մենք հազուադէպ պարագաներու մէջ պատմութեան վրայ յոյս դնելով պիտի դիմենք մաս-

1) G. Migeon, Manuel d'art musulman, tome II, page 120.

(1) H. Saladin, Manuel d'art musulman tome I, Page 456.

նաւոր ուսումնասիրութիւններու և պնդումներու միջոցաւ ձեռք բերուած արգիւնքներուն: Դրժ-բաղդարար սակայն, ո՛չ ընդարձակ չափով պնդումներ եղած են մինչև հիմա և ո՛չ ալ այդ կարգի հետազոտութիւններ, այդ պատճառով ալ շատ քիչ նիւթ պիտի ունենանք այս ճիւղին վրայ խօսելու:

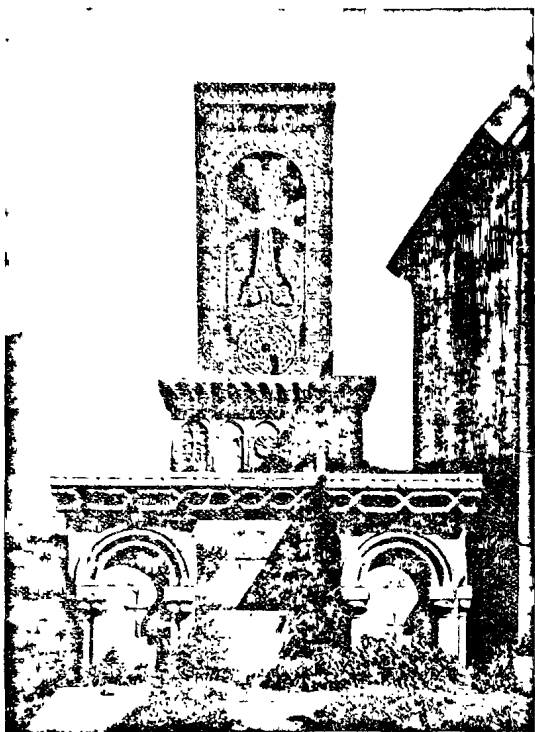
Ի հարկէ կան որոշ չափով տրամաբանական դատողութիւններ, որոնք մեզ կը պարտաւորեն հաւատալ թէ, երբ ազգ մը իր ետեք թողեր է գեղարուեստական անթիւ կոթողներ, հօգ չէ թէ անոնք բլլան միայն կրօնական, պէտք էր որ անպայման ան իր ներքին կեանքին մէջ ալ ունենար նոյն վայելչասիրութեան ճաշակը:

Կովկասի Հայութիւնը վերջին 5-6 տարիներու մէջ նախանշելի մեծ քայլ մը առաւ, որով անհամեմատ բարձր կանգնեցաւ քան թուրքահայը: Արժանաւորապէս գիտցաւ օգտուիլ մեծատուն հայագէտ գիտնական Պ. Ն. Մառի նպատաւոր տրամադրութիւններէն, որուն սրտին շատ մօտ էր արեւելեան ազգաց պատմութիւնն ու գիտութիւնը, և ամէն տարի դրաւ անոր տրամադրութեան տակ պատկանելի գումարներ, Անիի և շրջակայից մէջ պնդումներ կատարելու համար:

Յարգելի գիտնականը կովկասահայու սպասածէն շատ աւելի օգտակար եղաւ իր բազմաշարքար և միանգամայն բարեխիղճ աշխատութիւններով. ոչ միայն յաճախ անտանելի պայմաններու մէջ անգիտատ շարունակեց իր պնդումները, այլ և կատարեալ խնամքով հաւաքեց պնդումներէ հանուած բոլոր առարկաները ու զետեղեց նորակաւոյց թանգարաններու մէջ: Անոր միակ ձեռնհաս գործունէութեան կը պարտաւորուան Անիի մէջ պետական բարձր հովանաւորութեամբ ապահովուած երկու թանգարաններու գոյութիւնը, որոնց մէկը զուտ ծայրափայտական բաժինը կը կազմէ:

Այժմէն իսկ ուսումնասիրութեան մեծ պաշար հաւաքուած է այդ երկու թանգարաններուն մէջ, որոնք մեծ լուսաբանութիւններ պիտի տան հետու և մօտ անցեալներու, բայց մասնաւորապէս ներքին կեանքի և ընտանեկան պայմաններու մասին ո՛րչափ հնուանոր պատկերներ կ'արդ կ'են տալ այդ նիւթերը, այդ մասին հաստատ բան ընել գժուար է:

Անին թէև (յդ դարուն արդեն բազմամարդ էր, սակայն քանի որ անոր բազմամարդ վիճակը

Գրիգոր Լսիսկապոս Տաւտոգրիի խաչաքար
Սամանիքի մէջ (գործ Փ. Գ. դարու)

կենդանի էր մինչև 1474 դարու կեսը՝ այդ պատճառով ալ համեմատաբար նոր քաղաք կը համարուի:

Միշտ փորձով տեսնուած է որ դարերու արկածալից հոսանքներուն ամենէն շատ դիմադրողները եղած են կրօնական յիշատակարանները: Բաղաբային շինութիւններ ամէն ազգի մէջ ոչ շատ քիչ պահուած են. այս վերջիններս համեմատաբար աւելի թոյլ շինուելէ զատ, գաղաւնյայն քմահաճոյքներու ենթարկուելու համար ալ իղծահարութեան առիթ չէին տար:

Ե՛ւն քաղաքներու մէջ ալ քաղաքային շինուելութիւններու ճակատագիրը տարբեր է կրօնականէն: Անոնք միշտ ենթակայ են փոփոխուելու և վերաշինուելու՝ քանի դեռ քաղաքը կենդանի է. այդ պարզ պատճառով ալ այսօր չէն քաղաքներու մէջ անփոփոխ պահուած 150 տարուան շինութիւն ունեցող չէնք գժուար է գտնել:

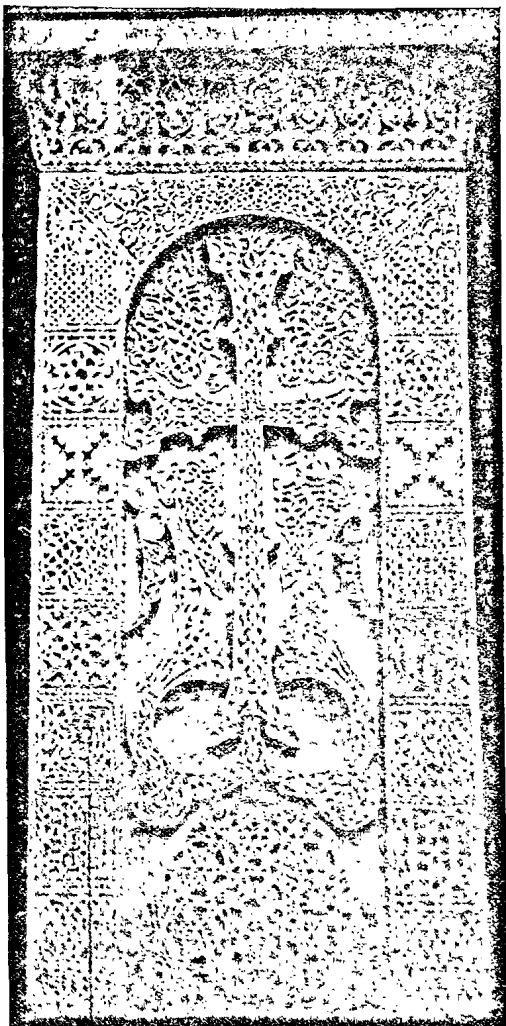
Արդ քանի որ պնդումներ միայն Անիի մէջ

կատարուած են և անկէ պիտի կրընանք սպասել հին Հայոց բնակարաններուն և քաղաքային շինութիւններուն մասին ստոյգ տեղեկութիւններ, և քանի որ քաղաքը կենդանի էր մինչև 1474 զարուհէսը, դժուար թէ գտնուի այնտեղ բնաւնական կանգնի, քաղաքային շինութիւններու, կառուարութեան, ապրուստի և վայելքի վերաբերեալ այնպիսի նիւթեր որոնց հնութիւնը 1374 զարէն տեղին անցնի։ Մանաւանդ երբ ի նկատի ունենանք որ քաղաքի բնակչութիւնը կանոնաւոր կերպով գաղթներ և իր ամէն ունեցածը հետն է տարեր, այն աստիճանովորոշին յուսահատական եզրակացութեան կր հասնինք։ Աւանդութիւն կայ թէ բազմաթիւ գեղաքանդակ խաչքարեր ալ հետերին տանելէ զատ եկեղեցիներու դռներն ալ հաներ տարեր են։

Գաղթականութենէն յետոյ, դատարկ մնացած տներն ալ նախին վիճակին մէջ չեն մնացեր։ Ժամանակաւորապէս Հայերուն տեղը բռնող Պարսիկներ, Թաթարներ և այլ և այլ թափառական ցեղեր քարքարի վրայ չեն թողած։ յայտնով ամէն բան ապահանջուած, այլանդակուած ու ողորմելի վիճակի հասած է այսօր։ Ուրիշ Անիի մէջ ալ, ամենախոր հնութիւն դարձեալ ճարտարապետական մասն է, այն ալ միայն եկեղեցիներ ու բերդեր։ Եթէ յուսալի պարագայ մը կայ այն ալ վերջին 1319 թուականին պատահած երկրաշարժն է, որուն պատճառած փլատակները եթէ անձեռնմխելի մնացած են, այն տեղերէն միայն կարող ենք օգտուիլ, ուր հաւանականօրէն կը գտնուին որոշ չափով յատկապէս մամուլը պահուած տներ, ապարանքներ, նաև թերեւս կահկարասիներ, թէև այս ալ այնքան յոյս չի ներշնչեր ինձի, որովհետև ոչ միայն շէնքերը վերջին ժամանակներ քանդեր և սրբատաշ քարերը մինչև Կարս տարեր են ծախելու ալ եւ գերեզմաններն անգամ խողարկուած են աղատ չեն մնացած։

Բացրատուենաց արքունիքի պեղումները շատ մեծ լուսարանութիւններ տուին այս մասին։ այնտեղ պարզ տեսնուեցաւ երկու տարբեր ցեղերու հողակեան վճիտ նկարագիրը, մէկը դէպ ի զարգացում և քաղաքակրթութիւն ձգտող, միւսը խաւարի, սպիտութեան և պարզապէս գոյանութեան մէջ հաճողը զգացող։

Առանձին պարիսպով շրջապատուած արքունիքը մօտաւորապէս 40,000 քառ. մէթր տարածութիւն ունի։ Այս տարածութեան մէջ 3,500 քառ. մէթր տեղ գրուած է միմիայն ապարանքը։ Կան եթէ հատ եկեղեցի, մատուռ և ուրիշ շատ մը արքունի պէտքերու յատուկ առանձին շինութիւններ, որոնց հետքը հայտնի էր երեւալ այսօր բաց ի եկեղեցիներէն։

Գուրդ իւլսանի և Խորհանի խաչքար

Սանահին վանքին մէջ (գործ ԺԳ. դար)

Ապարանքը առանձնապէս ունեցեր է մէկ միջակ և մէկ փոքր ջափով մատուռներ, և բաց ի բացամթիւ սննեակներէ կան նաև բազումիք, ջրամբար և աղբիւնքին, որոնց ջրաբաշխական երկաթէ և կաւէ խողովակները գտնուեցան ջրամբարի մօտ:

Այս աւազին ապարանքին մէջ նախնական ձևով ոչինչ չի գտնուեցաւ բաց ի քանի մը պատերէ որոնք շնորհիւ իրենց հաստատուն շինուածքին կանգուն մնացեր էին:

Անկիւն քան 20 մէթր երկայնութիւնամբ դաշիւ մը, որուն շինութեան ոճէն յայտնի էր որ Բագրատունի թագաւորներու ժամանակից շինութիւն է, ձոր օրմատիւներով և կամարակապ առաստաղներով վրան ծածկուած, վայրենի ձևերքեր մէկ մասը քանդեր, միւս մնացածն ալ ցեխաշաղկաւ կոշտ ու կոպիտ պատերով մանր սննեակներու բաժնիքն են, սննեակներուն մէկուն մէջ ալ թնոթիւ թողեր են հաց և կերակուր եկելու համար: Ուրիշ աւելի ձուկ և ընդարձակ դաշիւ մը, որուն մէկ մասը անջատ սիւններով թևեկուտ բաժնուած, գաճէ ձուլուած ընտիր քանդակներով առաստաղները զարդարուած: Եւլոր քանդակազարդութիւններ մտքուր ոսկեցածուած, միւնտյոն ոպբալի վիճակին հասուցած են, գաշիւնքին մէջ ալ ամենին պատուաւոր տեղը թնոթիւ թողուած էր:

Այս կնիւթի աւերութենէրը հաւանականաբար սկսեր են 1379 զարուն մէջ: Անկէջ առաջ ապարանքին տիրապետող խաներուն համար անշուշտ հաճելի էր այդ դաշիւնքներուն փառքը վայելել: Բայց ինչպէս երեցաւ, անոնք ալ ամբողջ ապարանքը չեն կարողացած պահպանել, այդ երկու դաշիւնքները որոշ ժամանակ պահելով՝ մնացած մասերը քանդեր փոխեր, գրեթէ ախոռներու և մարաններու վերածնել են:

Ջրամբարը շատ կանուխ անգործածելի եղած է, թերեւ Բագրատունիներու անկումէն անմիջապէս յետոյ: Պեղման ժամանակ երեցաւ որ ջրամբարին գտնուած տեղը առաջուց ալ եղած է մեծ դաշիւնք չորս անջատ ձորի սիւններով կամարակապ առաստաղով: Խաներու օրով, երբ ջրամբարը անգործածելի եղած է, մէջը հողով լեցուցեր են և յատանի ալ բարձրացուցեր: Եւնիպէս որ հին դաշիւնքին չորս սիւնաբաշխները առանց տեղէն շարժուելու, ծածկուել են հողին տակ, վրայէն ուրիշ հասարակ սիւններով դարձեալ շինու են դաշիւնք մը: Բայց փայտէ ծածկով, առաստաղով ալ նկարագորդուած: Այս դաշիւնքին հետ միաժամանակ նկարագորդուած է գաճէ ձուլուած քանդակազարդ առաստաղով, մեծ դաշիւնքի պատերին ալ ուր գտնուեցան նաև գեղանկար արաբերէն գրուած հատուածներ:

Ապարանքը ի սկզբանէ անտի երկու մասի բաժնուած է. բացմթիւ մօտաւորապէս վեց մէթր անցքով մը, որուն երկու ծայրերուն վրայ են արտաքին մտից դռները: Այս անցքին կամ նախագաւթին վրայ կը բացուին երկու կողմի բաժանմունքները մանկու դռները: Ապարանքին

յատուկ երկու մատուռները դրսէն մուտք չեն ունեցեր, ասկէջ յայտնի է որ միմիայն ապարանքի բնակչութեան յատուկ էին այդ երկու մատուռները:

Գաճով դարդարանքները չեն կարող հին ըլլալ քան 1379 զարը, իսկ նկարագորդութենքը աւելի ուշ ժամանակի գործեր են: Նմանապէս բաղնիքը, ոչ կանուխ քան 1379 զար: Աւելի կանուխ շինութիւններէն մնացած են դաշիւնքներու պատերու մնացորդները և արևմտեան կողմի մտից դուռը, որոնք կարելի է տանիլ մինչև 1407 զար: Մատուռները շատ աւելի հին են, թերեւս մինչև 879 զարու շէնք: Այս պարագան ենթադրել կուտայ որ նախ քան Անին մարաթաղաքի փոխարկուելը այդ մատուռները գոյու թիւն ունէին:

Որչափ որ ապարանքի տարածութիւնը ընդարձակ, բաժանութենքը շատ, սակայն դարձեալ դժուար է գաղափար կազմել նախնական ձիշտ ձևի մասին: Մատուռներ վիճակը գտնելի դասակարգի մը այնտեղ բնակիլը ենթադրել կուտայ, ուստի մէկ խօշորով պիտի երթակացնեմ որ ապարանքի պեղուածքներն ալ գտնէ 1379 զարին առաջ քաղաքային ճարտարապետութեան և ընտանեկան յարկերու կազմակերպութեան մասին որոշ արդիւնք չի տուել: Ձի մուսամ ընելու որ, Մաղկաձորի վրայ թիրիմացութեամբ մինչև այժմ պայտաւ անուանուած շինութիւնը ցոյց կուտայ որ երեք-չորս յարկանի շինութիւններ անսովոր չէին: Այս շէնքը թէև պայտաւ չէ, սակայն ամենայն հաւանականութեամբ հասարակական մեծ շինութիւն է 1379 զարուն կանգնուած, մէկ մասը երեք յարկանի՝ իսկ միւս մասն ալ չորս յարկանի է: Բայց այս միակ երեւոյթով ալ ընդհանուրի մասին զատեւ այնքան ալ գուցէ ուղիղ չի համարուի, պէտք է սպասել նոր պեղութենքու, այն տեղերու վրայ ուր արդէն մեծ բաներ ստուսելի են:

Անիի մէջ գտնուած առարկաներ, բաց ի ճարտարապետական բաժնէն, իմ կարծիքով չեն անցնիր 1379 զարէն անդին, սակայն մասամբ ենթադրելով իրեն շարունակութիւն աւելի հին կեանքի և սովորութիւններու, գուցէ քիչ մ'ալ հետոս տանի անոց ուսումնասիրութիւնը, բայց իրեն վերջին շրջանի նիւթեր ալ ունին իրենց շատ հետաքրքրական կողմերը, որոնց մասին կանոցադաւնամ ուրիշ անգամ առանձին յօդուածով մը:

Բ. ԹՕՐԱՄԱՆԵԱՆ

Ալեքանդրոպոլ, Մայիս 1910